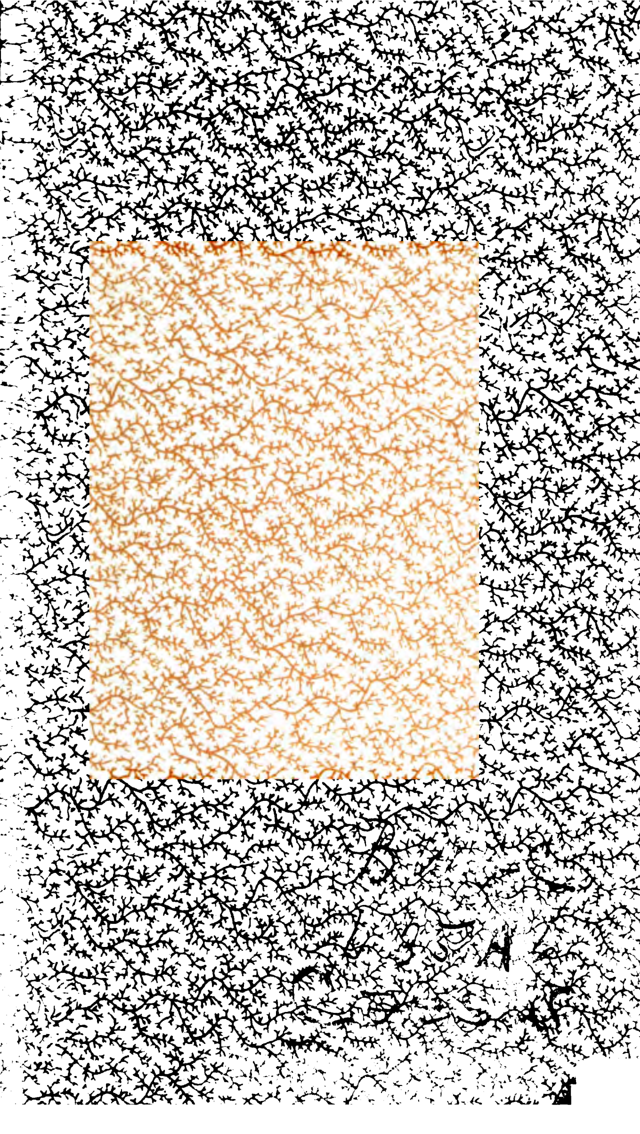

AUCTOR
PRETIOSA
FACIT

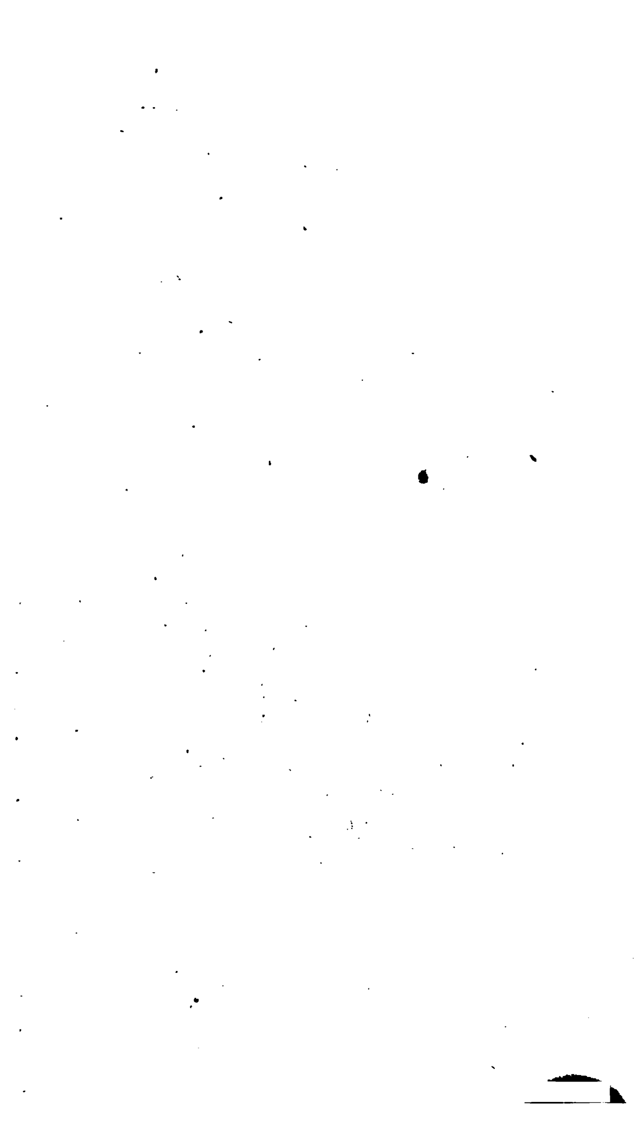
C. JULII CÆSARIS

QUÆ EXSTANT OPERA;

CUM A. HIRTII SIVE OPPII COMMENTARIIS
DE BELLIS GALL. ALEXAND. AFRIC.
ET HISPANIENSI.

Accesserunt ejusdem Cæsaris fragmenta, nec non et nomina populorum, oppidorum et fluviorum, quæ apud Cæsarem reperiuntur.

Tomus I.

B. Picart Inv. *A. Duflos Sculp.*

Cæsar (C. J.)

8 A

C. JULII CÆSARIS COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO, LIBRI SEPTEM.

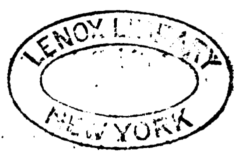
TOMUS I.

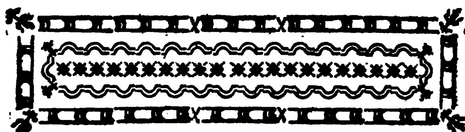

PARISIIS.

Typis JOSEPHI BARBOU, viâ Jacobæâ, sub Ciconiis.

M DCC LV.

NEW YORK

LECTORI BENEVOLO.

C. JULII CÆSARIS Commentarii rerum suarum quanti pretii fuerint apud Veteres; quanto vero in honore apud Nostrates ab omnibus omnium ordinum hominibus semper habiti sint, atque habeantur etiamnum; nemo ignorat, nisi qui in omni antiquitate studiisque humanioribus plane sit peregrinus: de quibus, post Hirtium, peritissimumque rerum illarum æstimatorem Tullium*, hoc prædicare satis sit, eos, cum primum in lucem prodiere, adeo probatos omnium judicio, ut prærepta, non præbita facultas scriptoribus videretur.

Atenim, ut est bonarum rerum omnium semper invida fortuna, factum est, (temporum injuria dicam, an Librariorum oscitantia simul atque inscitia?) ut aureoli isti libelli non nisi imperfectiores, partim scilicet mendis depravati ac deformati, partim etiam interpolati magnaque

* A. Hirtius, *in proœmio lib. 8. de Bel. Gal.* Cicero, *in Bruto, cap. 75.*

ex parte mutili, ad nos usque pervenerint: unde accidit, ut diversis temporibus viri non pauci, sicut ingenio, ita doctrina præstantiores, operam posuerint in iisdem, aut restituendis, aut emendandis; et in illustrando Scriptore nobilissimo, illoque ad germanam operum ejus lectionem revocando, totis animi viribus insudarint. Inde emersere vario tempore variæ Commentariorum istorum editiones luculentissimæ; aliæ notis uberioribus locupletiores; nudæ aliæ, at emendatione, quam præ se ferunt, maxime commendandæ: quarum illæ Cæsari explicando, hæ vero genuinæ ipsius lectioni vindicandæ inservirent. Inter quas illa elucet præcipue, quæ nomen præfert Samuelis *Clarke*, viri, ut in repurgando Auctore isto a mendis omnibus laboris assidui indefessæque lectionis, ita in omni genere doctrinæ prædicandi.

Quas quidem egregias omnes, omnique laude dignissimas editiones, in una hac nostra repræsentamus; eamque propinamus tibi, Lector benevole: ut, si elegantiam desideres, expressam charta purissima, typis nitidioribus excusam, et adornatam figuris æneis a peritioribus artis magistris omni cura delineatis; ita, si requiras emendationem, juxta optimos codices expurgatam, præcipue vero ad Glas-

guanæ editionis fidem summa recensitam diligentia. Etenim, ut ait Horatius noster,

Nullius addicti jurare in verba magistri,

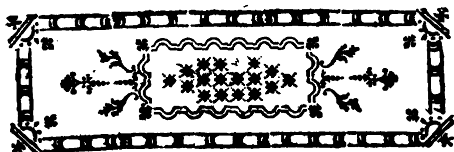
non operæ pretium duximus singularis cujuspiam editi, quamlibet probati, recudere lectionem; sed, more mellificantis apiculæ, quodcumque visum est eximium, illud, undequaque persequendo, colligere in unum curavimus, et exhibere.

Ac ne quid eorum desideraretur, quæ, aut ad majorem Commentariorum istorum illustrationem, aut ad pleniorem illorum intelligentiam requiri possent, illud advertimus, ut, cum complura usurpet Cæsar nomina Populorum, Oppidorum, Fluviorum, &c. quæ, utpote ad veterem Geographiam pertinentia, in sensum omnium omnimode minus cadunt; ea omnia ad calcem Tomi I. adjiceremus ordine alphabetico digesta, et Gallice, quantum fieri potuit, juxta varias variorum Auctorum opiniones, reddita. Fragmenta item Cæsaris, quæcumque extant etiamnum a diversis Auctoribus prolata, et ad nos usque transdita, ad calcem totius editionis adjunximus.

Illud unum restat, ut Lectores eruditos, omnesque, quotquot sunt ubique, bo-

narum artium et humaniorum litterarum studiosos moneamus, nos, ut in promulganda Auctorum omnium Latinorum, sive Oratorum, seu Philosophorum, Historicorum aut Poëtarum, editione nova et accurata laborem omnem omneque studium impendimus; sic in illa, sive a mendis omnibus emaculanda et ad primævum nitorem reducenda, sive in eadem quocumque modo adornanda et illustranda, si quis opem suam nobis dignetur impertiri, grato animo ac beneficii loco accepturos. Tu porro, naris acutæ Lector, nostro qualicumque studio dum frueris lubens, humanæ, si qua est, imbecillitati bonus indulge, et vale.

DE CÆSARIS VITA ET SCRIPTIS.

Ex Ger. Joan. Vossio.

CAIUS JULIUS CÆSAR varia admodum scripsit: ex quibus sola supersunt, quæ in re historica reliquit. Nempe septem libri de bello Gallico: quos Græcè transtulit sive Planudes, sive alius. Ad hæc tres de bello Civili. Scriptor est purus et elegans, inque verborum structura accuratus, ac omnino placidi instar fluminis procurrens: interea πολιτικὸς, ac gravis in sententiis; quo Xenophontem exsuperat; ceteroquin ei non dissimilis multum. Ciceronis de iis judi-

quillum: at Tullio credat, Hirtioque; quorum verba Tranquillus continuo subjungit. Fidem item habeat Straboni, qui initio libri IV advocat ὑπομνήματα θεῖυ Καίσαρος *a*. Item Plutarcho, quando, quæ ex Cæsaris de bello Civili commentariis citat, ea hodieque ibi leguntur. Ad hæc veteribus credat Grammaticis, qui ex commentariis istis quæ adducunt, Cæsari tribuunt, non alteri. Quare a Carrione quidem merito dissentit Lipsius lib. II Epist. Quæst. epist. II, et Modius in Novantiquis epist. XXX: a Sabino autem discrepat Camerarius initio Notarum in III de bello Civili. Hæc eo dico, ne Carrionis, aut Floridi, aut alterius cujusquam judicium ab lectione commentariorum Cæsaris absterreat juventutem: quæ, proh pudor! satis infrequens est in nobilissimo atque adeo divino hoc scriptore. Aut

a *Commentarios divi Cæsaris*.

si quibus in manibus sit, haud alio legunt fine, quam ob eximiam Romanæ linguæ puritatem, verborumque proprietatem summam: super quo ante nos non semel summi viri sunt conquesti *a*. Sane ex eo haurire est maximarum et utilissimarum rerum copiam: quam qui verborum elegantia contenti negligunt, minus etiam pueris sapiunt, qui nunquam ita se arboris frondibus oblectabunt, ut egregios ejus fructus contemnant. Quod si quid in nobilissimo scriptore culpandum videatur, hoc unum illud fuerit, quod in iis, quæ jure optimo verterentur ei vitio, Harpocratem agat vel Sigaleonem Ægyptium. Ita in tertio de bello Civili (quemadmodum et apud Hirtium) altum de eo silentium est, quod Cæsar in urbe Alexandrina adversus cives pugnans, ut se tueretur, in naves

a Eos inter Casaubonus præfat. in Polyb. ad Henricum Magnum.

jusserit ignem immitti, qua flamma et navalia combusta, et vicina in Serapeo bibliotheca, quæ continebat ferme septingenta *a* voluminum millia, inæstimabilem thesaurum, Ptolemæorum vigiliis per ducentos et amplius annos collectum. At ut sileat Cæsar, non silent Plutarchus, Dio, Ammianus, alii. Quid quod in rebus suis non satis interdum veritati litaret. Sane satis constat, L. Cæcilium Metellum sanctius ærarium, cujus claves abstulerant consules, sella tribunitia opposita, defendisse adversus Cæsarem; hunc autem tantopere comminatum fuisse Metello, ut Urbe fugeret: post illa, effractis foribus, abstulisse thesauros sacros, qui post Urbem a Gallis captam istic depositi erant, atque ad extrema civitatis pericula reservabantur. Sane de clauso perfractoque ærario clari testes Tullius ad Att. lib. VII epist.

a Gell. lib. 6. cap. 17.

xii et xv; Lucanus lib. iii. 115. Florus lib. iv. cap. ii; e Græcis Dio, Plutarchus, Appianus. At ipse in commentariis *a* scribit, Lentulum a Pompeianis habuisse in mandato, ut pecuniam ex ærario omnem Pompeio mitteret in belli usum: sed cum nuncius, quanquam vanus ille, ad aures pertigisset; Cæsaris milites jam esse in Urbe; fuga sibi quamprimum consuluisse; ac præ metu ærarium reliquisse apertum. Vir eruditus Philippus Rubenius Electorum lib. i. c. xxiv, operam sibi dandam putavit, ne Cæsar cum ceteris scriptoribus pugnaret. Itaque ubi vulgo legitur *aperto*, inserta negatione legit, *non aperto*. Nempe hunc in modum: *Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invasit, ut cum Lentulus consul ad aperiendum ærarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam, protinus non*

a *Lib.* i. *de bello Civili.*

aperto sanctiore ærario ex urbe profugeret. Sed profecto sequentia refellunt. Nam quia mirum poterat videri, quod relinqueret apertum ærarium profugiens, eo subjungit: *Cæsar enim adventare, jam jamque adesse ejus equites falso nunciabantur.* Et sane alia quoque, quæ non minus aberant a vero, reperiet, qui cum Cæsaris commentariis contulerit Plutarchum in Pompeio et Cæsare: item Dionem, Appianum, Zonaram, ceterosque. Et memorabile est, quod super eo æqualis Cæsaris, Asinius Pollio, scripsit. Id quale sit, docebit Tranquillus lib. I: *Pollio Asinius parum diligenter, parumque integra veritate* (commentarios eos) *compositos putat: cum Cæsar pleraque, et quæ per alios erant gesta, temere crediderit; et quæ per se, vel consulto, vel etiam memoria lapsus, perperam ediderit: existimatque rescripturum, et correcturum fuisse.* Reliquit et Cæ-

sar ephemeridem, sive diarium rerum a se gestarum. Servius in XI Æn. *C. Cæsar, cum dimicaret in Gallia, et ab hoste raptus equo ejus portaretur armatus, occurrit quidam ex hostibus, qui eum nosset, et insultans ait, Cecos Cæsar: quod Gallorum lingua, Demitte, significat; et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Cæsar in Ephemeride sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem.* Imo Ephemeridem C. Cæsaris laudat et Symmachus, lib. IV epist. XVIII, ubi quidam Balbi intelligunt Ephemeridem Sidonio memoratam lib. IX epist. XIV. Nam Balbum res Cæsaris non curasse solum, quod Gellius refert lib. XVII cap. IX, sed etiam scripsisse, auctor est Suetonius in Julio cap. LXXXI. Sed a Sidonio non aliud opus intelligitur, quam Commentarii Cæsaris de bello Gallico. Hæc enim ibidem Suetonius subjungit: *Hæc* (Ephemeris C. Cæ-

saris) *te origines, situs, pugnas, et quicquid fuerit in moribus aut legibus Galliarum, docebit.* Quæ optime conveniunt commentariis Cæsaris. Imo omnem scrupulum eximit, quòd in MSSis quibusdam hæc verba subscribantur ultimo libro de bello Gallico : *C. Julii Cæsaris Pontificis Maximi Ephemeris rerum gestarum belli Gallici lib.* VIII. *explicit feliciter*; ut nihil peccet Paulus Merula, Cosmographiæ lib. II cap. XVII, ubi jubet nos ea, quæ Cæsar novennio in Galliis gessit, petere ex lib. VII Ephemeridum ipsius Cæsaris. Nam non alio respexit, quam quo dixi. Etiam jussu ejus scriptus est liber de situ orbis Romani. Æthicus in præfat. *Itaque Julius Cæsar, bissextilis rationis inventor, divinis humanisque rebus singulariter instructus, cum consulatus sui fasces erigeret, ex senatusconsulto censuit, omnem orbem jam Romani nominis admetiri per*

prudentissimos viros, et omni philosophia munere decoratos. Ergo a Julio Caesare et M. Antonio coss. orbis terrarum metiri cœpit, &c. Baldericus, Noviomensis et Tornacensis episcopus, qui ante annos prope sexcentos claruit, Chronici Cameracensis et Atrebatensis lib. I cap. III. *Liber, qui jubente Julio Caesare ex senatusconsulto a prudentissimis de Cosmographia inscribitur: ubi quidem totius orbis Romani nominis universa loca famosa distinguit*, &c. Etiam Felix Malleolus Helvetius, qui floruit ante annos CLXX, mentionem ejus facit dialogo de Nobilitate. Puto autem idem esse opus, quod varie postea, partim a gentibus, partim a Christianis, interpolatum, nunc sub Antonini et Æthici nomine legitur. Sed occasio jubet, ut etiam adscribamus, quid videatur nobis de fragmento isto, quod scriptori de bello Hispaniensi in sua Cæsaris editione

subjecit Gothofredus Jungermanus. Dicit hoc repertum esse in codice Cujacii, non apposito nomine: item in codice Petaviano, sed nomine Petrarchæ adscripto. Meminit ejusdem Casaubonus notis in Tranquilli lib. I cap. LVI; ubi ista invenias: *Est antiqua loci hujus depravatio. Reperimus enim vulgatam lectionem, non solum in codd. Suetonii nostris omnibus; sed etiam in fragmento quodam rerum Julii Cæsaris, quod ex veteri libro descriptum, beneficio viri eruditissimi Jacobi Bongarsii, nacti sumus. Continetur iis schedis belli Hispaniensis historia a fratre quodam cucullato ex Suetonio, Hirtio, aliisque concinnata, plane μοναχικῶς, etsi non monachi prorsus stylo.* Non patiemur diutius hærere viros doctos in re levicula. Est fragmentum illud desumtum ex Julii Celsi commentariis de vita Julii Cæsaris editis anno CIƆCCCCLXXIII. Est vero hic Celsus idem, qui Cæ-

sarem recensuit: unde multis Cæsaris codd. MSSis subjunctum legitur, *Julius Celsus Vir Clarissimus et Comes recensui*; vel hoc pacto: *Julius Celsus Constantinus V. C. legi*. Aliquid etiam hoc de scriptore diximus lib. v. Institut. Oratoriarum cap. III. Inter historicos refertur, et diligenter de Julii Cæsaris gestis scripsisse, etiam dicitur a Gualtero Burlæo Anglico, Petrarchæ æquali; ut omnino valde errent, qui fragmentum ante memoratum ipsius Petrarchæ esse volunt. Sane ex istis Celsi libris, quorum a nemine ante nos mentionem factam miror, multa in Cæsare feliciter possunt restitui, quod aliquando, σὺν Θεῷ, ostendemus. Ceterum Oxoniæ, in Collegio Corporis Christi, habes MStum cum hac epigraphe: *C. Julii Cæsaris, per Julium Celsum commentarii*. Utrum Cæsaris, an Celsi sint, melius dixerint qui videre. Extremo

illud loco adtexam, apud Sextum Aurelium Victorem libro de Origine gentis Romanæ, quorumdam ad hoc argumentum pertinentium auctorem laudari Cæsarem; eumque, nunc ἁπλῶς Cæsarem, nunc C. Cæsarem, nunc Julium Cæsarem, nunc Lucium Cæsarem, nuncupari. Quare dubium, utrum pro Lucio, *Caius*; an pro Caio, *Lucius*, debeat reponi. Facilis sane commutatio litteræ C. et L. prout prænomina illa solent vulgari. Nec, si Lucius signetur, satis liqueat, quis signetur. Nam præter Lucium Cæsarem, Augusti ex Julia nepotem, præter item atavum Cæsaris Dictatoris, fuit et atavi hujus pronepos eo prænomine, et pronepotis ejus filius, qui frater erat C. Cæsaris Strabonis oratoris; et ejusdem nepos, qui avunculus erat Antonii Triumviri, a quo interemtus; et ejusdem pronepos, quæstor Catonis Uticensis in Africa, qui Ju-

lii Cæsaris jussu occisus est. Nihil mirum autem, si vel Caius, vel Lucius Cæsar, consignarit originem gentis Romanæ; quando Julia gens ortum suum ducere credita est ab eodem Julio, sive Ascanio, a quo Urbis conditor Romulus genus traxit.

A. HIRTIUS, sive, ut alii scribunt, *Hircius*, (sed prius et lapp. antiqui, et Græca approbat consuetudo *a*) auctor est libri VIII de Cæsaris bello Gallico; ut Suetonius in Julio testatur cap. LVI. Sane non esse ipsius Cæsaris, satis indicat præfatio ejus ad Balbum, quæ sic incipit: *Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum quotidiana mea recusatio, non difficultatis excusationem; sed inertiæ videretur deprecationem habere; difficillimam rem suscepi, Cæsaris nostri commentarios rerum gestarum Galliæ, non comparandos su-*

a *Aldus in Orthogr.*

perioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui. Ejusdem sunt libri de bello Alexandrino, et Africano. Nam continuo sequitur: *Novissimeque imperfecta ab rebus gestis Alexandriæ confeci;* et post aliqua, excusatione ejusmodi utitur: *Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quæ bella quanquam ex parte nobis Cæsaris sermone sunt nota; tamen aliter audimus ea, quæ rerum novitate aut admiratione nos capiunt; aliter, quæ pro testimonio sumus dicturi.* Dictionem merito etiam commendat Justus Lipsius Taciti lib. II Annal. *a*. *Hirtius*, inquit, *tersissimo belli Africi commentariolo.* Videtur tamen Hirtius non ista solum scripsisse, sed quæcumque Cæsar post bellum Gallicum gessisset usque ad finem vitæ. Nam ibidem legas: *Novissime imperfecta ab rebus gestis Alexandriæ confeci, us-*

a *Num.* 121. *sive p.* 58.

que

quæ ad exitum, non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitæ Cæsaris. Verum puto, si libri de bello Hispaniensi ejusdem essent auctoris; uti Gallici, Alexandrini, et Africani belli, ita Hispaniensis etiam disertim meminisset. Nec liber is aliud videtur, quam ephemeris: ut sunt argumenta illa, *Eodem tempore, ejusdem diei tempore*, similiaque, quæ ibi occurrunt. Fortasse est Balbi.

Sane CORNELII BALBI ephemeridem laudat Sidonius lib. IX epist. XIV. *Quis*, inquit, *Balbi Ephemeridem fando adæquaverit?* Eum autem gesta Cæsaris signasse, indicat Suetonius in Julii vita cap. LXXXI: *Cujus rei, ne quis fabulosam aut commentitiam putet, auctor est Cornelius Balbus familiarissimus Cæsaris.* Atque olim exstitere Cæsaris ad hunc Balbum epistolarum libri, familiaritatis istius indices: teste Gellio lib. XVII cap. IX.

Sed si Balbi Ephemeris non sit, omnino auctor illius fuerit C. OPPIUS, ab nonnullis existimatus auctor eorum, quæ Hirtio ab aliis tribuerentur; quemadmodum Suetonius in Julio docet cap. LVI: quod inde provenisse putamus, quia alia Hirtium, alia Oppium haberent auctorem. Nos, ut dixi, Hirtium plane putamus scripsisse de bello Gallico, Alexandrino, et Africano: unius enim auctoris esse liquet; sed de bello Hispaniensi, quod alius est auctoris, cui potius tribuamus, quam Oppio, non video. Stylus ejus duriusculus est, et ornatu carens: quæ causa est, cur aliqui eum barbarum vocent; perperam profecto. Quam rem malo explicare verbis Josephi Scaligeri, vel ob summi viri auctoritatem. Hic de eo sic scribit prolegomenis in Manilium: *Quemadmodum aliud est ornate loqui, aliud pure; ita aliud est βαρβα-*

ρίζειν, aliud incondite loqui : quod quidem multis imposuit, qui βαρβαρισμὸν vocant inconditum sermonem. Illa anus, quæ in Theophrasti sermone peregrinitatem notavit, magis Attice, et minus ornate, quam Theophrastus, loqui potuit. Idem dicas de Livio : cujus dictio ornatior, quam Latinior illi Critico videbatur, qui Patavinitatem in eo animadvertebat ; et quidem fortasse justius, quam ii, qui militem, qui scripsit diarium belli Hispanici, barbarum vocant : cum tamen eo scripto nihil Latinius concipi possit. Sed horride loqui ullum militem, quem horridum vocant poëtæ, non tam mirum videri debet, quam putare ideo barbare loqui, quod incondite. Hæc satis indicant, quid sentiendum sit de stylo anonymi hujus, quem fortasse Oppium esse conjectabamus. Nec, si aliter sit, idcirco Oppio hic non fuerit locus. Siquidem et vitas illustrium virorum condidisse, inde col-

ligimus, quod *in vita Cassii* eum citat Charisius; item *in vita et rebus Africani superioris*: unde et admiranda quædam Gellius narrat lib. VII Attic. Noc. cap. I. Etiam *de vita C. Marii* egisse, ostendunt, quæ Plinius ex eo refert lib. XI Hist. Nat. cap. XLV; item de vita Cn. Pompeii, unde quædam adducit Plutarchus in Pompeio: sed in illis dubiæ esse fidei ait, nempe ob odium Pompeii, et gratiam Julii Cæsaris. Præterea librum composuit, *Non esse Cæsaris filium, quem Cleopatra dicat*; ut auctor est Suetonius in Cæs. cap. LII. Dubium autem, eone, an altero, retulit libro, quod sequitur capite seq. *Circa victum C. Oppius adeo indifferentem docet, ut quondam ab hospite conditum oleum pro viridi appositum, aspernantibus ceteris, solum etiam largius dicat appetisse; ne hospitem aut negligentiæ, aut rusticitatis videretur arguere.*

Hunc C. Oppium, et Cornelium Balbum, res absentis Cæsaris procurasse, et epistolarum libros ad eos singulariis notis edidisse, auctor est Gellius lib. XVII cap. IX. Itaque Καίσαρος ἑταῖρον a, Plutarchus in Pompeio, amicum Cæsaris vocat Suetonius lib. I cap. LII. Atque hoc ipsum ostendunt, quæ commemorat ejusdem libri cap. LXXII: *Amicos tanta semper facilitate indulgentiaque tractavit, ut C. Oppio, comitanti se per silvestre iter, correptoque subita valetudine, et in diversorio, quod unum erat, loco cesserit, et ipse humi ac sub divo cubuerit.* Alius ab hoc est Oppius Chares, qui *in Gallia Togata grammaticen docuit ad ultimam usque ætatem, et cum jam non gressu modo deficeretur, sed et visu*; ut est apud Tranquillum in illustribus Grammaticis cap. III. Hic videri possit Oppius, e cujus libro de

a *Familiarem Cæsaris.*

silvestribus arboribus aliqua Macrobius adfert lib. II Saturn. cap. XIV et XV. Apud Festum quoque in *Ordinarius*, ex Oppio docetur, cur *ordinarius* pro *scurra* ponatur. Item in *Ratitum* advocatur *Oppius Aurelius*. Sed assentio iis, qui istic *Opilius* legunt. Nam Oppius Grammaticus dictus Chares: at Opilius vocabatur Aurelius; ut vel ex Festo ipso in *Sedum* liquet. Imo nec displicet sententia doctissimi Meursii, legentis apud Macrobium *Opilius*; uti et apud Festum in *Ordinarius*, apud quem Opilii nomen integre etiam remansit in *Fomites*. Nec enim, ecquid Oppius Chares scripserit, satis constat.

Hic etiam locus esto M. Bruto, quem Cæsar inter conjuratos videns, a quibus interimeretur, filium nominavit; et fortasse erat, quando cum matre ejus Servilia Cæsar consueverat. Mentionem ejus hic faci-

mus propter epitomas historiæ Fannii et Cælii Antipatri : de quibus superius diximus, cum de utroque hoc historico ageremus. Alia etiam scripsisse, certum est. Nam librum ejus de officiis Charisius citat lib. I. et Priscianus lib. VI. Ac libri de patientia meminit Diomedes lib. I. Quo etiam libro testis adhibetur Brutus laudatione Appii Claudii. Ut nihil dicam de epistolis, quarum non uno loco mentionem faciunt Grammatici. Ac aliquæ etiamnum supersunt, sane ingentis spiritus plenæ; imprimis illæ ad Tullium, et alteræ ad Atticum, quibus conqueritur de Tullio, quod nimium evehendo Octavium puerum, pessime consulat publico. Quo nihil verius scribere aut dicere potuit.

C. JULII

OCEANUS BRITANNICUS
Vnelli
Veneli
Abrincatui
Aletum
Osismii
Vorganium
ARMORICA
Rhedones
Condate
Curiosolites
Veneti
Dariorigum
Andes
Nannetes
Vindana
Venetica Insulae
Liger
Limonum
Portus Santonum
Santones
Mediolanum
OCEANUS AQUITANICUS
Antros Ins.
Noviomagus
Burdegala
Cosario
Vasates
Tarbelli
Elusates
Aquae Tarbellicae
Beneharnus
Aquae Onesiae
Pampelon
GALLIA ANTIQUA
HISPANIAE PARS

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARIORUM

DE

BELLO GALLICO,

LIBER PRIMUS,

I. GALLIA est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgæ, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtæ, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis

Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgæ; propterea quod a cultu atque humanitate Provinciæ longissimi absunt, minimeque ad eos mercatores sæpe commeant, atque ea, quæ ad effeminandos animos pertinent, important: proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute præcedunt; quod fere quotidianis prœliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano, continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum: attingit etiam a Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad Septemtriones. Belgæ ab extremis Galliæ finibus oriuntur: pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in Septemtriones, et orientem Solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenæos montes, et eam partem Oceani, quæ est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum Solis et Septemtriones.

II. Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is, M. Messala et M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit; et ci-

vitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus præstarent, totius Galliæ imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur; una ex parte, flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium à Germanis dividit; altera ex parte, monte Jura altissimo, qui est inter Sequanos & Helvetios; tertia, lacu Lemano, & flumine Rhodano, qui Provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut & minus late vagarentur, & minus facile finitimis bellum inferre possent: qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum, & pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur: qui in longitudinem millia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

III. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quæ ad proficiscendum pertinerent, comparare, jumentorum et carrorum quam maximum numerum coëmere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse

duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur: is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico Catamantaledis filio, Sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P. Q. R. amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi, Æduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate sua obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet; eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat, conata perficere; propterea quod ipse suæ civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium quin totius Galliæ plurimum Helvetii possent; se suis copiis, suoque exercitu, illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et jusjurandum dant, et, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos, totius Galliæ sese potiri posse sperant.

IV. Ea res ut est Helvetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coëgerunt; damnatum pœnam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causæ dictionis, Orgetorix ad judicium omnem

suam familiam, ad hominum millia decem, undique coëgit; et omnes clientes, obæratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum civitas, ob eam rem incitata, armis jus suum exequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent; Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata ædificia incendunt: frumentum omne, præter quod secum portaturi erant, comburunt; ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent; trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre jubent. Persuadent Rauracis, et Tulingis, et Latobrigis finitimis, uti eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exustis, una cum iis proficiscantur: Bojosque, qui trans Rhenum incoluerant, et in agrum Noricum transierant, Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Juram, et flumen Rhodanum, quo vix singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per Provinciam nostram, multo facilius, atque expeditius; propterea quod Helvetiorum inter fines, et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus Geneva: ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant: is dies erat, a. d. v. K. Apr. L. Pisone, A. Gabinio Coss.

VII. Cæsari cum id nunciatum esset, eos per Provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, et quam maximis itineribus potest, in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit. Provinciæ toti quam maximum militum numerum imperat; erat omnino in

Gallia ulteriore legio una: pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis; cujus legationis Numejus et Verodoctius principem locum obtinebant; qui dicerent, *sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per Provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat.* Cæsar, quod memoria tenebat, L. Cassium Consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum et sub jugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per Provinciam itineris faciundi, temperaturos ab injuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, *diem se ad deliberandum sumpturum; si quid vellent, a. d. idus Apr. reverterentur.*

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex Provincia convenerant, a lacu Lemano, quem flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem novem, murum, in altitudinem pedum sexdecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, præsi-

dia disponit, castella communit; quo facilius, si se invito transire conarentur, prohiberi possent. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt; negat *se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per Provinciam dare, et, si vim facere conentur, prohibiturum* ostendit. Helvetii ea spe dejecti, navibus junctis, ratibusque compluribus factis, alii, vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdiu, sæpius noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione, et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. His cum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Æduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis hoc impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat; et cupiditate regni adductus novis rebus studebat, et quam plurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit; et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere

Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et injuria transeant.

X. Cæsari nunciatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Æduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt; quæ civitas est in Provincia. Id si fieret, intelligebat magno cum Provinciæ periculo futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum præfecit: ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit; et tres, quæ circum Aquilejam hiemabant, ex hibernis educit: et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones, et Graioceli, et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his prœliis pulsis, ab Ocelo, quod est citerioris Provinciæ extremum, in fines Vocontiorum ulterioris Provinciæ die septimo pervenit: inde in Allobrogum fines; ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit: hi sunt extra Provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii jam per angustias, et fines

Sequanorum suas copias transduxerant; et in Æduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Ædui cum se, suaque ab his defendere non possent, legatos ad Cæsarem mittunt rogatum auxilium. *Ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut, pæne in conspectu exercitus nostri, agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint.* Eodem tempore, quo Ædui, Ambarri quoque necessarii et consanguinei Æduorum, Cæsarem certiorem faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Cæsarem recipiunt, et demonstrant, sibi, præter agri solum, nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Cæsar non expectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumptis, in Santones Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Æduorum et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit: id Helvetii ratibus ac lintribus junctis transibant. Ubi per exploratores Cæsar certior factus est, tres jam copiarum partes Helvetios id flumen traduxisse, quartam vero

partem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quæ nondum flumen transierat. Eos impeditos, et inopinantes aggressus, magnam partem eorum concidit: reliqui sese fugæ mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, cum domo exisset, patrum nostrorum memoria L. Cassium Consulem interfecerat, et ejus exercitum sub jugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio Deorum immortalium, quæ pars civitatis Helvetiæ insignem calamitatem populo Rom. intulerat, ea princeps pœnas persolvit. Qua in re Cæsar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est, quod ejus soceri L. Pisonis avum L. Pisonem legatum, Tigurini eodem prœlio, quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc prœlio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii, repentino ejus adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus XX ægerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit, qui

Sequanorum … Helvetiorum fuerat. Is et in Æ … Cassiano dux Helvetiorum. Si pacem populus Romanus cum … Cæsare egit: Helvetiis faceret, in eam partem ituros, atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Cæsar constituisset, atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur, et veteris incommodi populi Romani, et pristinæ virtutis Helvetiorum. Quod improviso unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent; ne, ob eam rem, aut suæ magnopere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita a patribus majoribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo, contenderent, aut insidiis niterentur. Quare, ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et internecione exercitus nomen caperet, ac memoriam proderet.

XIV. His Cæsar ita respondit: *Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret; atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidisset: qui si alicujus injuriæ sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intelligeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliæ oblivisci vellet; num etiam recentium inju-*

riarum, quod, eo invito, iter per Provinciam per vim tentassent, quod Æduos, quod Ambarros, quod Allobroges vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se impune tulisse injurias admirarentur, eodem pertinere. Consuesse enim Deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res, et diuturniorem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quæ polliceantur, facturos intelligat; et si Æduis de injuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit; *Ita Helvetios a majoribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consueverint: ejus rei populum Rom. esse testem.* Hoc responso dato, discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem Cæsar facit, equitatumque omnem, ad numerum quatuor millium, quem ex omni Provincia, et Æduis, atque eorum sociis coactum habebat, præmittit, qui videant, quas in partes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helve-

tiorum prœlium committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo prœlio sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnunquam ex novissimo agmine prœlio nostros lacessere cœperunt. Cæsar suos a prœlio continebat, ac satis habebat in præsentia hostem rapinis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen, et nostrum primum, non amplius quinis aut senis millibus passuum interesset.

XVI. Interim quotidie Cæsar Æduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub Septemtrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat; eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea minus uti poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, à quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere Ædui; conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam

in castris habebat, in his Divitiaco, et Lisco, qui summo magistratui præerat, (quem Vergobretum appellant Ædui, qui creatur annuus, et vitæ necisque in suos habet potestatem,) graviter eos accusat, quod, cum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur; præsertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit: multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus oratione Cæsaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: *Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privati plus possint, quam ipsi magistratus: hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; quod præstare dicant, si jam principatum Galliæ obtinere non possint, Gallorum, quam Romanorum, imperia perferre: neque dubitare debeant, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Æduis libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia, quæque in castris gerantur, hostibus enunciari: hos a se coërceri non posse. Quin etiam, quod necessario rem Cæsari enunciarit, intelligere sese, quanto id cum periculo fecerit;*

et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.

XVIII. Cæsar hac oratione Lisci Dumnorigem Divitiaci fratrem designari sentiebat: sed, quod pluribus præsentibus eas res jactari nolebat, celeriter concilium dimittit; Liscum retinet. Quærit ex solo ea, quæ in conventu dixerat; dicit liberius, atque audacius: eadem secreto ab aliis quærit; reperit esse vera: *Ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum: complures annos portoria, reliquaque omnia Æduorum vectigalia parvo pretio redempta habere; propterea quod illo licente, contra liceri audeat nemo. His rebus, et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse: magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere, et circum se habere. Neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse; atque hujus potentiæ causa, matrem in Biturigibus, homini illic nobilissimo, ac potentissimo, collocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere; sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse. Favere, et cupere Helvetiis, propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine Cæsarem, et Romanos; quod eorum adventu potentia ejus deminuta,*

deminuta, et Divitiacus frater in antiquum locum gratiæ atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire: imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam Cæsar, inquirendo, *quod prælium equestre adversum paucis ante diebus esset factum; initium ejus fugæ a Dumnorige, atque ejus equitibus factum esse; [nam equitatui, quem auxilio Cæsari Ædui miserant, Dumnorix præerat] eorumque fuga reliquum esse equitatum perterritum.*

XIX. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimæ res accederent; quod per fines Sequanorum Helvetios traduxisset; quod obsides inter eos dandos curasset; quod ea omnia non modo injussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset; quod a magistratu Æduorum accusaretur; satis esse causæ arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Rom. studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque prius

quam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet, et, quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliæ provinciæ, familiarem suum, cui summam rerum omnium fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quæ ipso præsente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit quæ separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit, atque hortatur, ut sine ejus offensione animi, vel ipse de eo, causa cognita, statuat, vel civitatem statuere jubeat.

XX. Divitiacus multis cum lacrymis Cæsarem complexus obsecrare cœpit, *ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus, quam se, doloris capere; propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi, atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset. Quibus opibus ac nervis, non solum ad minuendam gratiam, sed pæne ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Cæsare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitiæ apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliæ animi a se averterentur.* Hæc cum pluribus verbis

flens a Cæsare peteret, Cæsar ejus dexteram prehendit: consolatus rogat finem orandi faciat; tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti et Reipubl. injuriam, et suum dolorem ejus voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet: quæ in eo reprehendat, ostendit; quæ ipse intelligat, quæ civitas queratur, proponit: monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; præterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit; ut, quæ agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus hostes sub montem consedisse, millia passuum ab ipsius castris octo; qualis esset natura montis, et qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum legatum pro Prætore cum duabus legionibus, et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis adscendere jubet: quid sui consilii sit, ostendit. ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit; equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Sullæ, et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus præmittitur.

XXII. Prima luce, cum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset; neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni cognitus esset; Considius, equo admisso, ad eum accurrit: dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri; id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Cæsar suas copias in proximum collem subducit; aciem instruit. Labienus, ut erat ei præceptum a Cæsare, ne prœlium committeret, nisi ipsius copiæ prope hostium castra visæ essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato, nostros exspectabat, prœlioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Cæsar cognovit, et montem à suis teneri, et hostes castra movisse, et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciasse. Eo die, quo consuerat intervallo, hostes sequitur, et millia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie ejus diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte oppido Æduorum longe maximo ac copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII aberat, rei frumentariæ pro-

spiciendum existimavit; et iter ab Helvetiis avertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Æmilii, Decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, prœlium non commisissent; sive quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio, atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere cœperunt.

XXIV. Postquam id animum advertit, copias suas Cæsar in proximum collem subducit; equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia, collocaret, ac totum montem hominibus compleret. Interea sarcinas in unum locum conferri, et eum ab iis, qui in superiore acie constiterant, muniri jussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt: ipsi confertissima acie, rejecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Cæsar, primum suo, deinde

omnium e conspectu remotis equis, ut æquato periculo, spem fugæ tolleret, cohortatus suos, prœlium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt: ea disjecta, gladiis districtis, in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant; multi ut, diu jactato brachio, præoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem, vulneribus defessi, et pedem referre, et, quod mons suberat circiter M. passuum, eo se recipere cœperunt. Capto monte, et succedentibus nostris, Boji, et Tulingi, qui hominum millibus circiter XV agmen hostium claudebant, et novissimis præsidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenere: et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare, et prœlium redintegrare cœperunt. Romani conversa signa tripartito intulerunt: prima, ac secunda acies, ut victis, ac submotis, resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

XXVI. Ita, ancipiti prœlio, diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum

nostrorum impetum sustinere non possent, alteri se, ut cœperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt: nam hoc toto prœlio, cum ab hora septima, ad vesperam, pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est: propterea quod pro vallo carros objecerant, et e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros rotasque, mataras ac tragulas subjiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt: ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo prœlio circiter millia hominum CXXX superfuerunt; eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die IV pervenerunt, cum et propter vulnera militum, et propter sepulturam occisorum, nostri triduum morati, eos sequi non potuissent. Cæsar ad Lingones litteras, nunciosque misit, ne eos frumento, neve alia re, juvarent: qui si juvissent, se eodem loco illos, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi cœpit.

XXVII. Helvetii omnium rerum inopia adducti, legatos de deditione ad eum

miserunt. qui cum eum in itinere convenissent, seque ad pedes projecissent, suppliciterque locuti, flentes pacem petissent; atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare jussiset; paruerunt. Eo postquam Cæsar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur, et conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum millia VI ejus pagi, qui Urbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod, in tanta multitudine dediticiorum, suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent; prima nocte, ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Cæsar rescivit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent, et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit; reductos in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit; et, quod omnibus frugibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos, oppida, vicosque, quos

quos incenderant, restituere jussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare; ne propter bonitatem agrorum, Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent, & finitimi Galliæ provinciæ, Allobrogibusque essent. Bojos, petentibus Æduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulæ repertæ sunt litteris Græcis confectæ, et ad Cæsarem perlatæ; quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia CCLXIII, Tulingorum millia XXXVI, Latobrigorum XIV, Rauracorum XXIII, Bojorum XXXII, ex his, qui arma ferre possent, ad millia XCII. Summa omnium fuerunt ad millia CCCLXIIX. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Cæsar imperaverat, repertus est numerus millium C et X.

XXX. Bello Helvetiorum confecto;

totius fere Galliæ legati, principes civitatum, ad Cæsarem gratulatum convenerunt. Intelligere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum injuriis populi R. ab iis pœnas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terræ Galliæ, quam populi R. accidisse: propterea quod eo consilio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliæ bellum inferrent, imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum judicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Galliæ in diem certam indicere, idque Cæsaris voluntate facere, liceret: sese habere quasdam res, quas e communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa, diem concilio constituerunt, et jurejurando, ne quis enunciaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Cæsarem, reverterunt, petieruntque, uti sibi secreto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Cæsari ad pedes projecerunt: *non minus se id contendere, et laborare,*

ne ea, quæ dixissent, enunciarentur, quam, uti ea, quæ vellent, impetrarent; propterea quod, si enunciatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est pro his Divitiacus Æduus: *Galliæ totius factiones esse duas; harum alterius principatum tenere Æduos, alterius Arvernos. Hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis, Sequanisque Germani mercede accerserentur. Horum primo circiter millia* XV *Rhenum transisse: posteaquam agros, et cultum, et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures; nunc esse in Gallia ad* C *et* XX *millium numerum: cum his Æduos, eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse: magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem Senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus præliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute, et populi R. hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, et jurejurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a populo R. imploraturos, neque recusaturos, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent: unum*

se esse, ex omni civitate Æduorum, qui adduci non potuerit, ut juraret, aut suos liberos obsides daret; ob eam rem se ex civitate profugisse, et Romam ad Senatum venisse, auxilium postulatum, quod solus neque jurejurando, neque obsidibus teneretur. Sed pejus victoribus Sequanis, quam Æduis victis accidisse, propterea quod Ariovistus rex Germanorum in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliæ, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere juberet, propterea quod, paucis mensibus ante, Harudum millia hominum XXIV *ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur: futurum esse paucis annis, uti omnes e Galliæ finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent; neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias prælio vicerit, quod prælium factum sit Amagetobriæ, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatus edere, si qua res non ad nutum, aut ad voluntatem ejus facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium;*

non posse ejus imperia diutius sustineri: nisi quid in Cæsare populoque R. sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerunt, ut domo emigrent; aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant, fortunamque, quæcunque accidat, experiantur. Hæc si enunciata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat: Cæsarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi R. deterrere posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti injuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione a Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Cæsare petere cœperunt. Animadvertit Cæsar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas cæteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei quæ causa esset, miratus, ex ipsis quæsivit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Cum ab iis sæpius quæreret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Æduus respondit: *Hoc esse miseriorem, graviorem que fortunam Sequanorum, quam reliquorum;*

quod soli nec in occulto quidem queri, nec auxilium implorare, auderent, absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent : propterea quod reliquis tamen fugæ facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi.

XXXIII. His rebus cognitis, Cæsar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est sibi eam rem curæ futuram : magnam se habere spem, et beneficio suo, et auctoritate adductum Ariovistum, finem injuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit. Et secundum ea multæ res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret : inprimis, quod Æduos fratres consanguineosque sæpenumero ab Senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri; eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat : quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et Reipublicæ esse arbitrabatur. Paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo Romano periculosum videbat; neque sibi homines feros ac barba-

ros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri, Teutonique fecissent, in Provinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent: præsertim cum Sequanos a Provincia nostra Rhodanus divideret; quibus rebus quam maturrime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, ut aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret: velle sese de Rep. et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: *Si quid ipsi a Cæsare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. Præterea se neque sine exercitu in eas partes Galliæ venire audere, quas Cæsar possideret; neque exercitum sine magno commeatu atque emolumento in unum locum contrahere posse: sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Cæsari, aut omnino populo Romano negotii esset.*

XXXV. His responsis ad Cæsarem relatis, iterum ad eum Cæsar legatos cum his mandatis mittit: *Quoniam tanto suo*

populique Romani beneficio affectus, cum in consulatu suo rex atque amicus a Senatu appellatus esset, hanc sibi populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret; hæc esse, quæ ab eo postularet: primum, ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam transduceret; deinde obsides, quos haberet ab Æduis, redderet, Sequanisque permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret: neve Æduos injuria lacesseret, neve his sociisve eorum bellum inferret. Si id fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, quoniam M. Messala, M. Pisone COSS. Senatus censuisset, uti, quicunque Galliam provinciam obtineret, quod commodo Reipublicæ facere posset, Æduos ceterosque amicos populi Romani defenderet, se Æduorum injurias non neglecturum.

XXXVI. Ad hæc Ariovistus respondit: *Jus esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item populum Romanum victis non ad alterius præscriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. Si ipse populo Romano non præscriberet, quemad-*

modum suo jure uteretur, non oportere se a populo Romano in suo jure impediri. Æduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, et armis congressi, ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Cæsarem injuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Æduis se obsides redditurum non esse; neque iis, neque eorum sociis, injuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecissent, longe ab his fraternum nomen populi Romani abfuturum. Quod sibi Cæsar denunciaret, se Æduorum injurias non neglecturum, neminem secum sine suà pernicie contendisse. Cum vellet, congrederetur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui intra annos XIV tectum non subissent, virtute possent.

XXXVII. Hæc eodem tempore Cæsari mandata referebantur; et legati ab Æduis et Treviris veniebant: Ædui, questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse: Treviri autem, pagos centum Suevorum ad ripam Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; iis præesse Nasuam;

et Cimberium fratres. Quibus rebus Cæsar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minus facile resisti posset. Itaque, re frumentaria quam celerrime potuit comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXXVIII. Cum tridui viam processisset, nunciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus processisse. Id ne accideret, magnopere præcavendum sibi Cæsar existimabat. Namque omnium rerum, quæ ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas; idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem: propterea quod flumen Dubis, ut circino circumductum, pæne totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices ejus montis ex utraque parte ripæ fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit, et cum oppido conjungit. Huc Cæsar magnis diurnis nocturnisque itineribus contendit; occupatoque oppido, ibi præsidium collocat.

XXXIX. Dum paucos dies ad Vesontionem, rei frumentariæ commeatusque causa, moratur, ex percunctatione nostrorum, vocibusque Gallorum, ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute, atque exercitatione in armis esse prædicabant, sæpenumero sese cum iis congressos ne vultum quidem, atque aciem oculorum ferre potuisse, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, ac præfectis, reliquisque, qui ex urbe, amicitiæ causa, Cæsarem secuti, magnum periculum miserabantur, quod non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius, alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut ejus voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus, ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites, cen-

turionesque, quique equitatui præerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, et magnitudinem silvarum, quæ inter eos atque Ariovistum intercederent, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Cæsari renunciabant, cum castra moveri, ac signa ferri jussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturos.

XL. Hæc cum animadvertisset Cæsar, convocato concilio, omniumque ordinum ad id concilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: *Primum, quod aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quærendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime populi Romani amicitiam appetisse. Cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum judicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque æquitate conditionum perspecta, eum neque suam, neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? Factum ejus hostis periculum patrum nostro-*

rum memoria, cum Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator, meritus videbatur. Factum etiam nuper in Italia, servili tumultu; quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis accepissent, sublevarent: ex quo judicari posset, quantum haberet in se boni constantia; propterea quod, quos aliquandiu inermes sine causa timuissent, hos postea armatos, ac victores superassent. Denique hos esse Germanos, quibuscum sæpenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum prælium, et fuga Gallorum commoveret, hos, si quærerent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, cum multos menses castris ac paludibus se continuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna, et dispersos subito adortum, magis ratione ac consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariæ simulationem, angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter, cum aut de officio Imperato-

ris desperare, aut ei præscribère viderentur. Hæc sibi esse curæ: frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare; jamque esse in agris frumenta matura: de itinere ipsos brevi tempore judicaturos. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscunque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta fortunam defuisse, aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus esset, repræsentaturum, et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quamprimum intelligere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si præterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret; sibique eam Prætoriam cohortem futuram. Huic legioni Cæsar et indulserat præcipue, et propter virtutem confidebat maxime.

XLI. Hac oratione habita; mirum in modum conversæ sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est; princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit,

quod de se optimum judicium fecisset; seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Inde reliquæ legiones per tribunos militum et primorum ordinum centuriones egerunt, uti Cæsari satisfacerent: se neque unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum judicium, sed Imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione accepta, et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut millium amplius quadraginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, uti dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias à nostris millibus passuum IV et XX abesse.

XLII. Cognito Cæsaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset, seque id sine periculo facere posse existimaret. Non respuit conditionem Cæsar; jamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur: magnamque in spem veniebat, pro suis tantis, populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret.

Dies colloquio dictus est ex eo die quintus. Interim, cum sæpe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Cæsar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Cæsar, quod nec colloquium, interposita causa, tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, legionarios eo milites legionis decimæ, cui quam maxime confidebat, imponere; ut præsidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimæ legionis dixit, *Plus, quam pollicitus esset, Cæsarem facere: pollicitum in cohortis prætoriæ loco decimam legionem habiturum, nunc ad equum rescribere.*

XLIII. Planicies erat magna, et in ea tumulus terreus satis grandis. Hic locus æquo fere spatio ab castris utrisque aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Cæsar, quam equis devexerat, passibus cc ab eo tumulo constituit: item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ut

ut ex equis colloquerentur, et præter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Cæsar initio orationis sua Senatusque in eum beneficia commemoravit: quod rex appellatus esset a Senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa; quam rem et paucis contigisse, et a Romanis pro maximis hominum officiis consuevisse tribui docebat: illum, cum neque aditum, neque causam postulandi justam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac Senatus ea præmia consecutum. Docebat etiam, quam veteres, quamque justæ causæ necessitudinis ipsis cum Æduis intercederent; quæ Senatus consulta, quoties, quamque honorifica in eos facta essent; ut omni tempore totius Galliæ principatum Ædui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios, atque amicos non modo nihil sui deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctos velit esse. Quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi, quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quæ legatis in mandatis dederat, ne aut Æduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at

ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

XLIV. Ariovistus ad postulata Cæsaris pauca respondit ; de suis virtutibus multa prædicavit : *Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum, et accersitum a Gallis ; non sine magna spe, magnisque præmiis, domum propinquosque reliquisse : sedes habere in Gallia ab ipsis concessas ; obsides ipsorum voluntate datos ; stipendium capere jure belli, quod victores victis imponere consueverint : non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse : omnes Galliæ civitates ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse ; eas omnes copias uno abs se prælio fusas ac superatas esse : si iterum experiri velint, paratum se decertare ; sin pace uti malint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerint : amicitiam populi Romani sibi ornamento, et præsidio, non detrimento esse oportere ; idque se ea spe petisse : si per populum Romanum stipendium remittatur, et dedititii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducat, id se sui muniendi, non Galliæ impugnandæ, causa facere ; ejus rei*

testimonium esse, quod, nisi rogatus, non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse, quam populum Romanum; nunquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliæ Provinciæ fines egressum. Quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam esse hanc Galliam, sicuti illam nostram. Ut sibi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret; sic iterum nos esse iniquos, quod in suo jure se interpellaremus. Quod ex S. C. Æduos appellatos amicos diceret; non se tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Æduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Ædui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Cæsarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. Qui nisi decedat, aut exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum; quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus, principibusque populi Romani gratum esse facturum. Id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere; quorum omnium gratiam atque amici-

tiam ejus morte redimere posset. Quod si discessisset, ac liberam sibi possessionem Galliæ tradidisset, magno se illum præmio remuneraturum, et quæcunque bella geri vellet, sine ullo ejus labore et periculo confecturum.

XLV. Multa a Cæsare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et neque suam, neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime meritos socios desereret; neque se judicare Galliam potius esse Ariovisti, quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos, et Rutenos a Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani justissimum esse in Gallia imperium: si judicium Senatus servari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

XLVI. Dum hæc in colloquio geruntur, Cæsari nunciatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere, et ad nostros adequitare; lapides telaque in nostros conjicere. Cæsar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit; suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes

rejicerent: nam etsi sine ullo periculo legionis delectæ cum equitatu prœlium fore videbat; tamen committendum non putabat, ut, pulsis hostibus, dici posset, eos a se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus, omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros ejus equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset; multo major alacritas studiumque pugnandi majus exercitui injectum est.

XLVII. Biduo post Ariovistus legatos ad Cæsarem mittit, velle se de his rebus, quæ inter eos agi cœptæ, neque perfectæ essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret, aut si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Cæsari causa visa non est, et eo magis, quod pridie ejus diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum, et hominibus feris objecturum existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) et propter fidem,

ex castris utrisque copias suas eduxit; paulumque a majoribus progressus aciem instruxit, hostibusque pugnandi potestatem fecit: ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quæ castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est: solis occasu suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Cum ex captivis quæreret Cæsar, quamobrem Ariovistus prœlio non decertaret, hanc reperiebat causam: quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres-familias eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum prœlium committi ex usu esset, nec ne: eas ita dicere, *Non esse fas Germanos superare, si ante novam Lunam prœlio contendissent.*

LI. Postridie ejus diei Cæsar præsidio utrisque castris, quod satis esse visum est, relicto, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani

suas

suas copias e castris eduxerunt, generatimque constituerunt; paribusque intervallis Harudes, Marcomannos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos: omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quæ in prœlium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

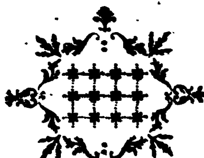
LII. Cæsar singulis legionibus singulos legatos, et quæstorem præfecit; uti eos testes suæ quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, prœlium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt; itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conjiciendi non daretur. Rejectis pilis, cominus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter, ex consuetudine sua, phalange facta, impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent, et scuta manibus revellerent, et desuper vulnerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa, atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum animadvertis-

set P. Crassus adolescens, qui equitatui præerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita prœlium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt; neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci, aut viribus confisi transnatare contenderunt; aut lintribus inventis, salutem sibi petierunt. In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes equites consecuti nostri interfecerunt. Duæ fuerunt Ariovisti uxores; una Sueva natione, quam domo secum adduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat, à fratre missam. Utraque in ea fuga periit. Duæ filiæ harum; altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, cum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Cæsarem hostium equitatum persequentem incidit: quæ quidem res Cæsari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit; quod hominem honestissimum provinciæ Galliæ, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque ejus cala-

mitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se præsente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur; sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus, et ad eum reductus est.

LIV. Hoc prœlio trans Rhenum nunciato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti cœperunt; quos Ubii, qui proxime Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Cæsar una æstate duobus maximis bellis confectis, maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum præposuit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

LIBER II.

I. CUM esset Cæsar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliæ partem dixeramus, contra populum Rom. conjurare; obsidesque inter se dare. Conjurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne, omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant; partim qui mobilitate et levitate animi, novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus, atque iis, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur; qui minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.

II. Iis nunciis litterisque commotus Cæsar, duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et inita æstate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pe-

dium legatum misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus, reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quæ apud eos gerantur, cognoscant; seque de his rebus certiorem faciant. Hi constanter omnes nunciaverunt, manus cogi; exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos duodecimo die proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter XV ad fines Belgarum pervenit.

III. Eo cum de improviso, celeriusque omnium opinione venisset, Rhemi, qui proximi Galliæ ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Antebrogium primos civitatis suæ miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi Romani permittere; neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra populum Romanum omnino conjurasse; paratosque esse et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento ceterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse; Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his conjunxisse: tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui

eodem jure, iisdem legibus utantur, unum imperium, unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

IV. Cum ab his quæreret, quæ civitates, quantæque in armis essent, et quid in bello possent; sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos a Germanis, Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedisse; Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutones Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint: qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem, magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata Rhemi dicebant; propterea quod propinquitatibus affinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et virtute, et auctoritate, et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum; pollicitos ex eo numero lecta millia LX, totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos; latissimos, feracissimosque agros possidere;

apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum totius Galliæ potentissimum; qui cum magnæ partis harum regionum, tum etiam Britanniæ, imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam; ad hunc, propter justitiam prudentiamque, summam totius belli omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII, polliceri millia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur, longissimeque absint: XV millia Atrebates: Ambianos X millia: Morinos XXV millia: Menapios IX millia: Caletes X millia: Velocasses et Veromanduos totidem: Atuaticos XXIX millia: Condrusos, Eburones, Cæræsos, Pæmanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL millia.

V. Cæsar Rhemos cohortatus, liberaliterque oratione prosecutus, omnem senatum ad se convenire, principumque liberos obsides ad se adduci jussit: quæ omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Æduum magnopere cohortatus, docet quantopere Reipublicæ communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Ædui in fines Bellovacorum introduxerint, et eorum agros

populari cœperint. His mandatis, eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum coactas ad se venire, neque jam longe abesse, ab his quos miserat exploratoribus et ab Rhemis cognovit; flumen Axonam, quod est in extremis Rhemorum finibus, exercitum transducere maturavit, atque ibi castra posuit. Quæ res, et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat, et post eum quæ erant, tuta ab hostibus reddebat; et, commeatus ab Rhemis, reliquisque civitatibus, ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat: ibi præsidium ponit; et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum VI cohortibus relinquit. Castra in altitudinem pedum XII vallo, fossaque duodeviginti pedum munire jubet.

VI. Ab ipsis castris oppidum Rhemorum, nomine Bibrax, aberat millia passuum IIX. id ex itinere magno impetu Belgæ oppugnare cœperunt. Ægre eo die sustentatum est. Gallorum eadem, atque Belgarum, oppugnatio est. Hi, ubi circumjecta multitudine hominum totis mœnibus, undique in murum lapides jaci cœpti sunt, murusque defensoribus nudatus est, testudine facta, portis succedunt, murumque subruunt. Quod tum facile fie-

bat : nam tanta multitudo lapides ac tela conjiciebant, ut in muro consistendi potestas esset nulli. Cum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Rhemus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido præerat, unus ex iis, qui legati de pace ad Cæsarem venerant, nuncios ad eum mittit, *Nisi subsidium sibi mittatur, se diutius sustinere non posse.*

VII. Eo de media nocte Cæsar, iisdem ducibus usus, qui nuncii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios, et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit : quorum adventu, et Rhemis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi decessit. Itaque paulisper apud oppidum morati, agrosque Rhemorum depopulati, omnibus vicis ædificiisque, quo adire poterant, incensis, ad castra Cæsaris cum omnibus copiis contenderunt; et a millibus passuum minus II, castra posuerunt : quæ castra, ut fumo, atque ignibus significabatur, amplius millibus passuum IIX in latitudinem patebant.

VIII. Cæsar primo, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, prœlio supersedere statuit. Quotidie tamen equestribus prœliis, quid hostis virtute posset, et quid

nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planicie editus, tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris dejectus habebat; et in fronte leniter fastigiatus paulatim ad planiciem redibat; ab utroque latere ejus collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD, et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocavit; ne, cum aciem instruxisset, hostes (quod tantum multitudine poterant) a lateribus suos pugnantes circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si quid opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

IX. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum: hanc si nostri transirent, hostes exspectabant; nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in armis erant. Interim prœlio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi

neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum nostrorum prœlio, Cæsar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est : ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt ; eo consilio, ut, si possent, castellum, cui præerat Q. Titurius legatus, expugnarent, pontemque interscinderent: sin minus, agros Rhemorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatusque nostros sustinebant.

X. Cæsar certior factus a Titurio, omnem equitatum, et levis armaturæ Numidas, funditores, sagittariosque pontem transduxit, atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine aggressi, magnum eorum numerum occiderunt, per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt: primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando oppido, et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque eos res frumentaria deficere cœpit ; concilio

convocato, constituerunt optimum esse domum suam quemque reverti; et quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenire; ut potius in suis, quam alienis finibus decertarent, et domesticis copiis rei frumentariæ uterentur. Ad eam sententiam, cum reliquis causis, hæc quoque ratio eos deduxit; quod Divitiacum atque Æduos finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur, neque suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret, et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugæ profectio videretur. Hac re statim Cæsar per speculatores cognita, insidias veritus, quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, præmisit, eique Q. Pedium, et L. Aurunculeium Cottam, legatos præfecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi jussit. Hi novissimos adorti, et

multa millia passuum prosecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo agmine hi, ad quos ventum erat, consisterent, fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent. Priores, quod abesse a periculo viderentur, neque ulla necessitate, neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi subsidium posuerunt. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium; sub occasumque Solis sequi destiterunt, seque in castra, uti erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie ejus diei Cæsar, prius quam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Rhemis erant, exercitum duxit; et magno itinere confecto ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossæ, murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere, quæque ad oppugnandum usui erant, comparare cœpit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis,

aggere jacto, turribusque constitutis, magnitudine operum, quæ neque viderant ante Galli, neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Cæsarem de deditione mittunt, et, petentibus Rhemis, ut conservarentur, impetrant.

XIII. Cæsar obsidibus acceptis, primis civitatis, atque ipsius Galbæ regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis, in deditionem Suessiones accepit, exercitumque in Bellovacos duxit : qui cum se, suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Cæsar cum exercitu circiter millia passuum v abesset, omnes majores natu ex oppido egressi, manus ad Cæsarem tendere, et voce significare cœperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire; neque contra populum Rom. armis contendere : item cum ad oppidum accessisset, castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus, suo more, pacem a Romanis petierunt.

XIV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Æduorum copiis, ad eum reverterat,) fecit verba. *Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Æduæ fuisse : impulsos a suis principibus, qui dicerent Æduos a Cæsare in servitutem redactos, omnes in-*

dignitates contumeliasque perferre, et ab Æduis defecisse, et populo R. bellum intulisse: qui hujus consilii principes fuissent, quod intelligerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Æduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur: quod si fecerit, Æduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum; quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consueverint.

XV. Cæsar, honoris Divitiaci atque Æduorum causa, sese eos in fidem recepturum, et conservaturum, dixit; et, quod erat civitas magna, et inter Belgas auctoritate ac hominum multitudine præstabat, DC obsides poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se, suaque omnia, sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura moribusque Cæsar cum quæreret, sic reperiebat: *Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini, reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium, inferri; quod his rebus relanguescere animos, eorumque remitti virtutem existimarent: esse homines feros, magnæque virtutis: increpitare atque incu-*

sare reliquos Belgas, qui se populo R. dedidissent, et patriam virtutem projecissent : confirmare sese, neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos.

XVI. Cum per eorum fines triduo iter fecisset, inveniebat ex captivis, Sabin flumen ab castris suis non amplius millia passuum x abesse : trans id flumen omnes Nervios consedisse ; adventumque ibi Romanorum exspectare, una cum Atrebatibus et Veromanduis finitimis suis, nam his utrisque persuaserant, ut eandem belli fortunam experirentur ; exspectari etiam ab his Atuaticorum copias, atque esse in itinere : mulieres, quique per ætatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum conjecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. Cæsar, his rebus cognitis, exploratores centurionesque præmittit, qui locum castris idoneum deligant. Cumque ex dedititiis Belgis, reliquisque Gallis, complures Cæsarem secuti una iter facerent ; quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt, atque his demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere,

intercedere, neque esse quidquam negotii, cum prima legio in castra venisset, reliquæque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa, impedimentisque direptis, futurum ut reliquæ contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis:) quo facilius finitimorum equitatum, si prædandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebrisque in latitudinem ramis enatis, et rubis sentibusque interjectis, effecerant, ut, instar muri, hæ sepes munimenta præberent: quo non intrari, sed ne perspici quidem posset. Iis rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt.

XVIII. Loci natura erat hæc, quem nostri castris delegerant: collis ab summo æqualiter declivis ad flumen Sabin, quod supra nominavimus, vergebat; ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur adversus huic, et contrarius, passus circiter cc: infimus, apertus; ab superiore parte silvestris, ut non facile introrsus

perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco, secundum flumen, paucæ stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo circiter pedum III.

XIX. Cæsar, equitatu præmisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgæ ad Nervios detulerant; nam, quod hostis appropinquabat, consuetudine sua Cæsar VI legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocabat; inde duæ legiones, quæ proxime conscriptæ erant, totum agmen claudebant, præsidioque impedimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu prœlium committunt. Cum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus e silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta ac aperta loca pertinebant, cedentes insequi auderent; interim legiones sex, quæ primæ venerant, opere dimenso, castra munire cœperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi prœlii convenerat, ut intra silvam aciem ordinesque constituerant, atque ipsi sese con-

firmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt; ut pene uno tempore et ad silvas, et in flumine, et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra, atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Cæsari omnia uno tempore erant agenda : vexillum proponendum, quod erat insigne, cum ad arma concurri oporteret : signum tuba dandum : ab opere revocandi milites : qui paulo longius, aggeris petendi causa, processerant, accersendi : acies instruenda : milites cohortandi : signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitas, et incursus hostium impediebat. Iis difficultatibus duæ res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod superioribus prœliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi præscribere, quam ab aliis doceri, poterant; et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Cæsar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter celeritatem et propinquitatem hostium, nihil jam Cæsaris imperium spectabant;

sed per se, quæ videbantur, administrabant.

XXI. Cæsar necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decurrit; et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione est cohortatus, quam uti suæ pristinæ virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent. Et, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adjici posset, prœlii committendi signum dedit. Atque item in alteram partem cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut, non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas, scutisque tegmenta detrahenda, tempus defuerit. Quam quisque in partem ob opere casu devenit, quæque prima signa conspexit, ad hæc constitit; ne in quærendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura, dejectusque collis, et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat; cum diversis locis legiones aliæ alia in parte hostibus resisterent, sepibusque densissi-

bus, ut ante demonstravimus, interjectis, prospectus impediretur: neque certa subsidia collocari, neque quid in quaque parte opus esset, provideri, neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate, fortunæ quoque eventus varii sequebantur.

XXIII. Legionis nonæ et decimæ milites, ut in sinistra parte aciei constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt; et transire conantes, insecuti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerant. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; et in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes, redintegrato prœlio, in fugam dederunt. Item alia in parte diversæ duæ legiones, undecima et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis prœliabantur. At totis fere a fronte et a sinistra parte nudatis castris, cum in dextro cornu legio duodecima, et non magno ab ea intervallo septima constitisset; omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quo-

rum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere cœpit.

XXIV. Eodem tempore equites nostri, levisque armaturæ pedites, qui cum his una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant, ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones, qui a Decumana porta ac summo jugo collis nostros victores flumen transire conspexerant, prædandi causa egressi, cum respexissent, et hostes in nostris castris versari vidissent, præcipites sese fugæ mandabant: simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur; aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa a civitate missi, ad Cæsarem venerant, cum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi, et pene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt; Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renunciaverunt.

XXV. Cæsar ab decimæ legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri, signisque in unum locum collatis, duodecimæ legionis milites confertos sibi ipsis ad pugnam esse impedimento, quartæ cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis, aut occisis, in his, primipilo P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset; reliquos esse tardiores, et nonnullos a novissimis desertos prœlio excedere, ac tela vitare; hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare, et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset; scuto ab novissimis uni militi detracto, (quod ipse eo sine scuto venerat,) in primam aciem processit; centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus, milites signa inferre, et manipulos laxare jussit, quo facilius gladiis uti possent. Hujus adventu spe illata militibus, ac redintegrato animo, cum pro se quisque in conspectu Imperatoris etiam in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est.

XXVI. Cæsar cum septimam legionem, quæ juxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset; Tribunos mil. monuit, ut paulatim sese legiones conjungerent, et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto, cum aliis alii subsidium ferrent, neque timerent ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere, ac fortius pugnare cœperunt. Interim milites legionum duarum, quæ in novissimo agmine præsidio impedimentis fuerant, prœlio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciebantur: et T. Labienus castris hostium potitus, et ex loco superiore, quæ res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit; qui, cum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra, et legiones, et Imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, prœlium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent. Equites vero, ut turpitudinem fugæ virtute delerent, omnibus in locis pugnabant,

quo

quo se legionariis militibus praeferrent. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem praestiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent; his dejectis, et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo, tela in nostros conjicerent, pilaque intercepta remitterent: ut non nequidquam tantae virtutis homines judicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum; quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proelio facto, et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto, majores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nunciata, cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur; omnium, qui supererant, consensu, legatos ad Caesarem miserunt, seque ei dediderunt; et in commemoranda civitatis calamitate, ex DC, ad III senatores; ex hominum millibus LX, vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit; suisque fini-

bus atque oppidis uti jussit, et finitimis imperavit, ut ab injuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXIX. Atuatici, de quibus supra scripsimus, cum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum reverterunt: cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum contulerunt; quod cum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus, in altitudinem non amplius CC pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant; tum magni ponderis saxa, et præacutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati; qui, cum iter in Provinciam nostram atque Italiam facerent, his impedimentis, quæ secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiæ ex suis ac præsidio VI millia hominum una reliquerunt. Hi, post eorum obitum, multos annos a finitimis exagitati, cum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac primo adventu exercitus

nostri crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque prœliis cum nostris contendebant : postea, vallo pedum XII, in circuitu XV millium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi, vineis actis, aggere exstructo, turrim constitui procul viderunt, primum irridere ex muro, atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio instrueretur ; quibusnam manibus, aut quibus viribus, præsertim homines tantulæ staturæ (nam plerisque hominibus Gallis, præ magnitudine corporum suorum, brevitas nostra contemtui est,) tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent.

XXXI. Ubi vero moveri, et appropinquare mœnibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti, legatos ad Cæsarem de pace miserunt ; qui ad hunc modum locuti : *Non se existimare Romanos sine ope deorum bellum gerere, qui tantæ altitudinis machinationes tanta celeritate promovere, et ex propinquitate pugnare possent : se, suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt : unum petere, ac deprecari, si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audissent, statuisset Atuaticos esse conservandos, ne se armis despoliaret :*

sibi omnes fere finitimos esse inimicos ; ac suæ virtuti invidere ; a quibus se defendere, traditis armis, non possent : sibi præstare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo R. pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

XXXII. Ad hæc Cæsar respondit : *Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius quam aries murum attigisset, se dedidissent ; sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis : se id, quod in Nervios fecisset, facturum ; finitimisque imperaturum, ne quam dedititiis populi R. injuriam inferrent.* Re nunciata ad suos, illi se, quæ imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quæ erat ante oppidum, jacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adæquarent ; et tamen circiter parte tertia (ut postea perspectum est) celata, atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

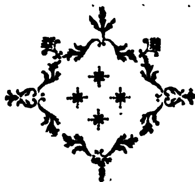
XXXIII. Sub vesperum Cæsar portas claudi, militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani a militibus injuriam acciperent. Illi, ante inito (ut intellectum est) consilio, quod, de-

ditione facta, nostros præsidia non inducturos, aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his, quæ retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quæ subito (ut temporis exiguitas postulabat) pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Cæsar imperaverat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursum est: pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum millibus IV, reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, cum jam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem ejus oppidi universam Cæsar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII.

XXXIV. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones,

quæ sunt maritimæ civitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi Rom. esse redactas.

XXXV. His rebus gestis, omni Gallia pacata, tanta hujus belli ad Barbaros opinio perlata est, ut ab nationibus, quæ trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Cæsarem, quæ se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur. Quas legationes Cæsar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima æstate, ad se reverti jussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turones, quæ civitates propinquæ his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob eas res, ex litteris Cæsaris, dies XV supplicatio decreta est: quod ante id tempus acciderat nulli.

LIBER III.

Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Ser. Galbam cum legione duodecima et parte equitatus in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit, qui a finibus Allobrogum, et lacu Lemanno, et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in his locis legionem, hiemandi causa, collocaret. Galba secundis aliquot proeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, et pace facta, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare; ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare: qui vicus positus in valle, non magna adjecta planicie, altissimis montibus undique continetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit; alteram vacuam ab illis relictam cohortibus ad

hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

II. Cum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari jussisset; subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi, legionisque opprimendæ consilium caperent. Primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus, et compluribus sigillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quod, propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent, et tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; et Romanos, non solum itineris causa, sed etiam perpetuæ possessionis, culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimæ Provinciæ adjungere, sibi persuasum habebant.

III. His nunciis acceptis, Galba, cum neque opus hibernorum, munitionesque

plene erant perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod deditione facta, obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat; consilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit: quo in consilio, cum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset, ac jam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari, interclusis itineribus, posset; prope jam desperata salute, nonnullæ hujusmodi sententiæ dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri, et castra defendere.

IV. Brevi spatio interjecto, vix ut his rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere, lapides gæsaque in vallum conjicere. Nostri, primo integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quæque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere, et auxi-

lium ferre ; sed hoc superari, quod diuturnitate pugnæ hostes defessi prœlio excedebant, alii integris viribus succedebant : quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat ; ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem ejus loci, ubi constiterat, relinquendi, ac sui recipiendi facultas dabatur.

V. Cum jam amplius horis VI continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris, vallum scindere, et fossas complere cœpissent, resque esset jam ad extremum deducta casum, P. Sextius Baculus, primipili centurio, quem Nervico prœlio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus tribunus mil. vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paulisper intermitterent prœlium, ac tantummodo tela missa exciperent, seque ex labore reficerent ; post signo dato, e castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod jussi sunt, faciunt; ac subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi quid fieret, neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna, eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt, et ex hominum millibus amplius XXX, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam conjiciunt, ac, ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis, armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo prœlio facto, quod sæpius fortunam tentare Galba nolebat, atque alio sese in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus videbat, maxime frumenti, commeatusque inopia permotus, postero die omnibus ejus vici ædificiis incensis, in Provinciam reverti contendit; ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobrogas, perduxit, ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis, cum omnibus de causis Cæsar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita,

inita hieme, in Illyricum profectus esset; quod eas quoque nationes adire, et regiones cognoscere volebat; subitum bellum in Gallia coortum est. Ejus belli hæc fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione VII proximus mare Oceanum Andibus hiemabat: is, quod in his locis inopia frumenti erat, præfectos, tribunosque mil. complures in finitimas civitates, frumenti commeatusque petendi causa, dimisit; quo in numero erat T. Terrasidius missus in Eusubios, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius, cum T. Silio, in Venetos.

VIII. *Hujus civitatis est longe amplissima auctoritas omnis oræ maritimæ regionum earum; quod & naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consueverunt, et scientia atque usu nauticarum rerum cæteros antecedunt; & in magno impetu maris, atque aperto, paucis portubus interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eodem mari uti consueverunt, habent vectigales.* Ab iis fit initium retinendi Silii, atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasi-

diumque retinent: et celeriter missis legatis, per suos principes inter se conjurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eundemque omnis fortunæ exitum esse laturos; reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a majoribus acceperant, permanere, quam Romanorum servitutem perferre, mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, *si velit suos recipere, obsides sibi remittat.*

IX. Quibus de rebus Cæsar a Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas ædificari in flumine Ligeri, quod influit Oceanum, remiges ex Provincia institui, nautas gubernatoresque comparari jubet. His rebus celeriter administratis, ipse, cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti, reliquæque item civitates, cognito Cæsaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intelligebant, legatos, quod nomen apud omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos abs se, et in vincula conjectos; pro magnitudine periculi bellum parare, et maxime ea, quæ ad usum navium pertinent, providere instituunt, hoc majore spe, quod multum

natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa æstuariis; navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant; neque nostros exercitus, propter frumenti inopiam, diutius apud se morari posse, confidebant: ac jam, ut omnia contra opinionèm acciderent, tamen se plurimum navibus posse; Romanos, neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulasque novisse, ac longe aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant: naves in Venetiam, ubi Cæsarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexobios, Nannetes, Ambianos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt; auxilia ex Britannia, quæ contra eas regiones posita est, accersunt.

X. Erant hæ difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus: sed tamen multa Cæsarem ad id bellum incitabant; *injuriæ retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum conjuratio*: in pri-

mis, *ne, hac parte neglecta, reliquæ nationes idem sibi licere arbitrarentur.* Itaque cum intelligeret, omnes fere Gallos novis rebus studere, et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, et conditionem servitutis odisse; prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi, ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Rhemos reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat; Germanosque, qui auxilio a Belgis accersiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis XII, et magno numero equitatus, in Aquitaniam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantæ nationes conjungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus III in Unellos, Curiosolitas, Lexobiosque mittit, qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus, et Santonis, reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, præficit; et cum primum posset, in Venetos pro-

ficisci jubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

XII. Erant ejusmodi fere situs oppidorum, ut posita in extremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, cum ex alto se æstus incitavisset, quod bis semper accidit horarum XII spatio; neque navibus, quod rursus minuente æstu naves in vadis afflictarentur. Ita utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur; ac si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his ferme mœnibus adæquatis, suis fortunis desperare cœperant, magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua omnia deportabant, seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Hoc eo facilius magnam partem æstatis faciebant, quod nostræ naves tempestatibus detinebantur; summaque erat vasto atque aperto mari, magnis æstibus, raris ac prope nullis portubus, difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factæ armatæque erant. *Carinæ aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum æstus excipere possent: proræ admodum erectæ,*

tæ, atque item puppes ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatæ: naves totæ factæ ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam: transtra ex pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine: anchoræ, pro funibus, ferreis catenis revinctæ: pelles pro velis, alutæque tenuiter confectæ, sive propter lini inopiam, atque ejus usus inscientiam, sive, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani, tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode posse arbitrabantur. Cum his navibus nostræ classi ejusmodi congressus erat, ut una celeritate, et pulsu remorum præstarent; reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et accommodatiora: neque enim his nostræ rostro nocere poterant, (tanta in his erat firmitudo;) neque, propter altitudinem, facile telum adjiciebatur, et eadem de causa minus incommode scopulis continebantur. Accedebat, ut, cum sævire ventus cœpisset, et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius, et in vadis consisterent tutius, et ab æstu derelictæ nihil saxa et cautes timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

gravioris ætatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, unum in locum coëgerant: quibus amissis, reliqui neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se, suaque omnia Cæsari dediderunt: in quos eo gravius Cæsar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

XVII. Dum hæc in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum his copiis, quas a Cæsare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His præerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quæ defecerant; ex quibus exercitum, magnasque copias coëgerat. Atque his paucis diebus Aulerci, Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt, seque cum Viridovice conjunxerunt; magnaque præterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat, quos spes prædandi, studiumque bellandi, ab agricultura et quotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco

castris sese tenebat, cum Viridovix contra eum duum millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut jam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinionem timoris præbuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea caussa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, præsertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi æquo loco, aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quendam hominem et callidum delegit Gallum, ex iis quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis præmiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat: quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, *timorem Romanorum proponit; quibus angustiis ipse Cæsar a Venetis prematur, docet: neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Cæsarem, auxilii ferendi causa, proficiscatur.* Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multæ

res ad hoc consilium Gallos hortabantur; superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugæ confirmatio; inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab his erat provisum; spes Venetici belli; et quod fere libenter homines, id quod volunt, credunt. Iis rebus adducti, non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa, læti, velut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XIX. Locus erat castrorum editus, et paulatim ab imo acclivis circiter passus M. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur; exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quæ ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, ac superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent: quos impeditos, integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum oc-

ciderunt ; reliquos equites consectati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore, et de navali pugna Sabinus, et de Sabini victoria Cæsar certior factus est; civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt : nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus ; sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore, P. Crassus, cum in Aquitaniam pervenisset, quæ pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine, et multitudine hominum, ex tertia parte Galliæ est æstimanda, cum intelligeret in illis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Præconinus legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius Procos. impedimentis amissis, profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque, re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis præterea viris fortibus Tolosa, Carcasone, et Narbone, quæ sunt civitates Galliæ provinciæ finitimæ, ex his regionibus nominatim evocatis, in Sotiatium fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis, equitatuque, quo pluri-

mum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre prœlium commiserunt: deinde, equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris, subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disjectos adorti, prœlium renovaverunt.

XXI. Pugnatum est diu, atque acriter; cum Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniæ salutem positam putarent; nostri autem, quid sine imperatore, et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspici cuperent: tandem tamen confecti vulneribus hostes terga vertere; quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatium oppugnare cœpit: quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cujus rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos ærariæ secturæ sunt; ubi diligentia nostrorum, nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata, arma tradere jussi, faciunt.

XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi

pidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum DC devotis, (quos illi Soldurios appellant; *quorum hæc est conditio, ut omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiæ dediderint: si quid iis per vim accidat, aut eundem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant; neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto, cujus se amicitiæ devovisset, mori recusaret*) cum iis Adcantuannus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum est: uti tamen eadem deditionis conditione uteretur, a Crasso impetravit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci, et manu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquo versus dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare cœperunt: mittuntur etiam ad eas civitates legati, quæ sunt citerioris Hispaniæ, finitimæ Aquitaniæ: inde auxilia ducesque accersuntur; quorum adventu magna cum auctoritate, et magna cum

hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine populi Rom. loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satis præsidii relinquere; ob eam causam minus commode frumentum, commeatumque sibi supportari; in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnæ constituit.

XXIV. Prima luce productis omnibus copiis, duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem conjectis, quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, etsi propter multitudinem, et veterem belli gloriam, paucitatemque nostrorum, se tuto dimicaturos existimabant; tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: et, si propter inopiam rei frumentariæ Romani sese recipere cœpissent, impeditos agmine, et sub sarcinis infe-

riores animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, cum sua cunctatione atque opinione timidiores hostes, nostros milites alacriores ad pugnandum effecisset, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi, cum alii fossas complerent, alii, multis telis conjectis, defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis, et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium præberent; cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent; equites, circuitis hostium castris, Crasso renunciaverunt, non eadem esse diligentia ab Decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

XXVI. Crassus, equitum præfectos cohortatus, ut magnis præmiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum,

eductis quatuor cohortibus, quæ præsidio castris relictæ, integræ ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt; atque his perruptis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab his videri, aut, quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriæ accidere consuevit, acrius impugnare cœperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere, et fuga salutem petere contenderunt; quos equitatus apertissimis campis consectatus, ex millium L. numero, quæ ex Aquitania Cantabrisque venisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna, maxima pars Aquitaniæ sese Crasso dedidit, obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Siburzates, Cocosatesque. Paucæ ultimæ nationes, anni tempore confisæ, quod hiems suberat, id facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Cæsar, etsi prope exacta jam æstas erat, tamen, quod omni Gallia pacata, Morini Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum unquam legatos de pace misissent; arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam, quod intelligebant, maximas nationes, quæ prœlio contendissent, pulsas superatasque esse; continentesque silvas ac paludes habebant; eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum cum pervenisset Cæsar, castraque munire instituisset; neque hostis interim visus esset; dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvæ evolaverunt, et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt, eosque in silvas repulerunt; et, compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Cæsar silvas cædere instituit; et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quæ erat cæsa, conversam ad hostem collocabat, et pro vallo ad utrum-

que latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent; ejusmodi tempestates sunt consecutæ, uti opus necessario intermitteretur, et continuatione imbrium, diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis ædificiisque incensis, Cæsar exercitum reduxit, et in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quæ proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

LIBER IV.

I. EA, quæ secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompejo, M. Crasso, Coss. Usipetes Germani, et item Tenchtheri, magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod ab Suevis complures annos exagitati, bello premebantur, et agricultura prohibebantur. *Suevorum gens est longe maxima, et bellicosissima Germanorum omnium. Ii centum pagos habere dicuntur; ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi causa, suis ex finibus educunt: reliqui domi manent; pro se atque illis colunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt: illi domi remanent. Sic neque agricultura, neque ratio atque usus belli intermittitur: sed privati ac separati agri apud eos nihil est; neque longius anno remanere uno in loco, incolendi causa, licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus: quæ res et cibi genere, et quotidiana exercitatione, et libertate vitæ (quod a pueris nullo officio aut disciplina*

assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciant) et vires alit, et immani corporum magnitudine efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus, præter pelles, habeant quidquam, quarum propter exiguitatem, magna est corporis pars aperta, et laventur in fluminibus.

II. *Mercatoribus est ad eos aditus, eo magis, ut quæ bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam jumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quæque impenso parat pretio, Germani importatis non utuntur; sed, quæ sunt apud eos nata prava atque deformia, hæc quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus prœliis sæpe ex equis desiliunt, ac pedibus prœliantur; equosque eodem remanere vestigio assuefaciunt; ad quos se celeriter, cum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam, aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines, atque effeminari arbitrantur.*

III. *Publice maximam putant esse lau-*

dem, quam latissime a suis finibus vacare agros; hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non potuisse. Itaque una ex parte a Suevis circiter millia passuum DC agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum, et paulo, qui sunt ejusdem generis, etiam ceteris humaniores; propterea quod Rhenum attingunt, multique ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos cum Suevi, multis sæpe bellis experti, propter amplitudinem, gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt, ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt; ad extremum tamen agris expulsi, et multis locis Germaniæ triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant, et ad utramque ripam fluminis agros, ædificia, vicosque habebant. Sed tantæ multitudinis adventu perterriti, ex his ædificiis, quæ trans flumen habuerant, demigraverunt; et cis Rhenum dispositis præsidiis, Germa-

nos transire prohibebant. Illi, omnia experti, cum neque vi contendere, propter inopiam navium, neque clam transire, propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt; et tridui viam progressi, rursus reverterunt: atque omni hoc itinere, una nocte, equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quæ citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt; atque omnibus eorum ædificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus Cæsar certior factus, et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. *Est autem hoc Gallicæ consuetudinis, ut, et viatores etiam invitos consistere cogant; et, quod quisque eorum de quaque re audierit, aut cognoverit, quærant: et mercatores in oppidis vulgus circumsistat; quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant. His rumoribus*

atque auditionibus permoti, de summis sæpe rebus consilia ineunt : quorum eos e vestigio pœnitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant, et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

VI. Qua consuetudine cognita, Cæsar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consueverat, ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quæ fore suspicatus erat, facta cognovit : missas legationes a nonnullis civitatibus ad Germanos ; invitatosque eos, uti ab Rheno discederent ; omniaque, quæ postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius jam vagabantur, et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliæ evocatis, Cæsar, ea, quæ cognoverat, dissimulanda sibi existimavit ; eorumque animis permulsis et confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata, equitibusque delectis, iter in ea loca facere cœpit, quibus in locis Germanos esse audiebat ; a quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati ab iis venerunt, quorum hæc fuit oratio : *Germanos neque priores populo R. bellum inferre ; neque tamen recusare, si lacessantur, quin ar-*

mis contendant : quod Germanorum consuetudo hæc sit a majoribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari ; hoc tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos : vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint : sese unis Suevis concedere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possint ; reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad hæc Cæsar, quæ visum est, respondit ; sed exitus fuit orationis : *sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent ; neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare : neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari, tantæ præsertim multitudini, sine injuria possint ; sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considere, quorum sint legati apud se, et de Suevorum injuriis querantur, et a se auxilium petant. Hoc se ab Ubiis impetraturum.*

IX. Legati hæc se ad suos relaturos dixerunt ; et, re deliberata, post diem tertium ad Cæsarem reversuros : interea, ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Cæsar ab se impetrari posse dixit : cognoverat enim magnam partem

equitatus ab iis aliquot diebus ante prædandi, frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos exspectari equites, atque ejus rei causa moram interponi arbitrabatur.

X. *Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quæ appellatur Walis, insulam efficit Batavorum : neque longius ab eo millibus passuum LXXX in Oceanum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Triboccorum, Trevirorum citatus fertur ; et ubi Oceano appropinquavit, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur : ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur, multisque capitibus in Oceanum influit.*

XI. Cæsar, cum ab hoste non amplius passuum XII millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur : qui in itinere congressi, magnopere, ne longius progrederetur, orabant. Cum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, præmitteret, eosque pugna prohiberet ; sibique

uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi. Quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent, ea conditione, quæ a Cæsare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Hæc omnia Cæsar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese non longius millibus passuum IV aquationis causa processurum eo die dixit; huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad præfectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nunciarent, ne hostes prœlio lacesserent; et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat V millium numerus, cum ipsi non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant; nihil nostris timentibus; quod legati eorum paulo ante a Cæsare discesserant, atque is dies induciis erat ab iis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt; rursus, resistentibus nostris, consuetudine sua, ad pedes desilierunt, suffossisque equis, com-

pluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam conjecerunt; atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo prœlio ex equitibus nostris interficiuntur IV et LXX. in his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic cum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit; ipse, equo vulnerato, dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Cum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui jam prœlio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo, sese hostibus obtulit, atque interfectus est.

XIII. Hoc facto prœlio, Cæsar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui, per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent. Exspectare vero dum hostium copiæ augerentur, equitatusque reverteretur, summæ dementiæ esse judicabat; et cognita Gallorum infirmitate, quantum jam apud eos hostes uno prœlio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat.

His constitutis rebus, et consilio cum legatis et quæstore communicato, ne quem diem pugnæ prætermitteret; opportunissima res accidit, quod postridie ejus diei mane, eadem et perfidia et simulatione usi Germani frequentes, omnibus principibus majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt: simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra atque esset dictum, et ipsi petissent, prœlium pridie commisissent; simul ut si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Cæsar oblatos gavisus retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit; equitatumque, quod recenti prœlio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XIV. Acie triplici instituta, et celeriter IIX millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent: qui, omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri, et discessu suorum, neque consilii habendi, neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, præstaret. Quorum timor cum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra irruperunt; quorum qui celeriter arma capere

pere potuerunt, paulisper nostris restiterunt, atque inter carros impedimentaque prœlium commiserunt; at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant, Rhenumque transierant) passim fugere cœpit: ad quos consectandos Cæsar equitatum misit.

XV. Germani post tergum clamore audito, cum suos interfici viderent, armis abjectis, signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt; et cum ad confluentem Mosæ et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen præcipitaverunt, atque ibi timore, lassitudine et vi fluminis oppressi, perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, cum hostium numerus capitum CDXXX millium fuisset, se in castra receperunt. Cæsar iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Cæsar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto, multis de causis Cæsar statuit sibi Rhenum esse transeundum: quarum illa fuit justissima, quod cum videret Germanos tam

facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intelligerent, et posse, et audere populi R. exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tenchtherorum, quam supra commemoravi prædandi frumentandique causa Mosam transisse, neque prœlio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis conjunxerat. Ad quos cum Cæsar nuncios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliæque bellum intulissent, uti sibi dederent, responderunt: *Populi Romani imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire non æquum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet?* Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Cæsarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, *ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus Reipubl. prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium, spemque reliqui temporis satis futurum: tantum esse nomen atque opinionem exercitus Romani, Ariovisto pulso, et hoc novissimo prœlio facto, etiam ad ultimas Germano-*

rum nationes, uti opinione, et amicitia populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

XVII. Cæsar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat: sed navibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suæ, neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque etsi summa difficultas faciundi pontis proponebatur, propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis; tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum existimabat. Rationem igitur pontis hanc instituit. *Tigna bina sesquipedalia paulum ab imo præacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat. Hæc cum machinationibus demissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat, non sublicæ modo directa ad perpendiculum, sed prona ac fastigiata, ut secundum naturam fluminis procumberent. His item contraria duo ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat: hæc utraque, bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum junctura dictabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur;*

quibus disclusis, atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut, quo major vis aquæ se incitavisset, hoc arctius illigata tenerentur. Hæc directa materia injecta contexebantur, et longuriis cratibusque consternebantur. Ac nihilo secius sublicæ ad inferiorem partem fluminis oblique adigebantur, quæ pro pariete subjectæ, et cum omni opere conjunctæ, vim fluminis exciperent: et aliæ item supra pontem mediocri spatio; ut, si arborum trunci, sive naves, dejiciendi operis causa, essent a barbaris missæ, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

XVIII. Diebus x, quibus materia cœpta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Cæsar, ad utramque partem pontis firmo præsidio relicto, in fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus, liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci jubet. Sigambri ex eo tempore, quo pons institui cœptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia asportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

XIX. Cæsar paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis ædificiisque incensis, frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit, atque his auxilium suum pollicitus, si a Suevis premerentur, hæc ab iis cognovit: Suevos, postquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo, consilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in silvas deponerent, atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: ibi Romanorum adventum exspectare, atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Cæsar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa exercitum transducere constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino XIIX trans Rhenum consumptis; satis et ad laudem, et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit, pontemque rescidit.

XX. Exigua parte æstatis reliqua, Cæsar, etsi in iis locis, quod omnis Gallia ad Septentrionem vergit, maturæ sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis

bellis, hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret; tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quæ omnia fere Gallis erant incognita: neque enim temere præter mercatores ad illos adit quisquam; neque iis ipsis quidquam, præter oram maritimam, atque eas regiones, quæ sunt contra Galliam, notum est. Itaque, convocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulæ magnitudo, neque quæ, aut quantæ nationes incolerent; neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad hæc cognoscenda, prius quam periculum faceret, idoneum esse arbitratus, C. Volusenum, cum navi longa præmittit. Huic mandat, ut exploratis omnibus rebus, ad se quam primum revertatur. Ipse cum omnibus copiis, in Morinos proficiscitur; quod inde erat brevissimus in Britanniam transjectus: huc naves undique ex finitimis regionibus, et, quam superiore æstate ad Veneticum bellum fecerat classem jubet

convenire. Interim, consilio ejus cognito, et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus insulæ civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur, obsides dare, atque imperio populi R. obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus, hortatusque ut in ea sententia permanerent, eos domum remisit; et cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus et virtutem, et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in his regionibus magna habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates; horteturque, ut populi R. fidem sequantur: seque celeriter eo venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi, ac se barbaris committere non auderet, v die ad Cæsarem revertitur; quæque ibi perspexisset, renunciat.

XXII. Dum in his locis Cæsar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent; quod homines barbari, et nostræ consuetudinis imperiti, bellum populo Rom. fecissent, seque ea, quæ imperasset, facturos pollicerentur. Hoc

sibi satis opportune Cæsar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat; neque belli gerendi, propter anni tempus, facultatem habebat; neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniæ anteponendas judicabat; magnum his numerum obsidum imperat: quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque, quod satis esse ad duas legiones transportandas existimabat; quidquid præterea navium longarum habebat, quæstori, legatis, præfectisque distribuit. Huc accedebant XIIX onerariæ naves, quæ ex eo loco millibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino, et L. Aurunculeio Cottæ, legatis, in Menapios, atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicium Rufum legatum cum eo præsidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere jussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit, equitesque in ulteriorem portum progredi, et naves conscendere, ac se sequi jussit: ab quibus

bus cum id paulo tardius esset administratum, ipse hora circiter diei IV cum primis navibus Britanniam attigit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci hæc erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in littus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquæ naves eo convenirent, ad horam IX in anchoris expectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis; et quæ ex Voluseno cognovisset, et quæ fieri vellet, ostendit: monuitque, (ut rei militaris ratio, maxime ut res maritimæ postularent, ut quæ celerem atque instabilem motum haberent,) ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, et ventum et æstum uno tempore nactus secundum, dato signo, et sublatis anchoris, circiter millia passuum VIII ab eo loco progressus, aperto ac plano littore naves constituit.

XXIV. At barbari, consilio Romanorum cognito, præmisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in prœliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas,

quod naves, propter magnitudinem, nisi in alto constitui non poterant: militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi onere armorum pressis, simul et de navibus desiliendum, et fluctibus consistendum, et cum hostibus erat pugnandum; cum illi aut ex arido, aut paululum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis, audacter tela conjicerent, et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnæ imperiti, non omnes eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti prœliis consueverant, utebantur.

XXV. Quod ubi Cæsar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior, et motus ad usum expeditior, paululum removeri ab onerariis navibus, et remis incitari, et ad latus apertum hostium constitui; atque inde fundis, tormentis, sagittis, hostes propelli, ac submoveri jussit: quæ res magno usui nostris fuit; nam et navium figura, et remorum motu, et inusitato genere tormentorum permoti barbari, constiterunt, ac paulum modo pedem retulerunt. Atque, nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui X legionis aquilam ferebat, contestatus deos,

ut ea res legioni feliciter eveniret : *Desilite, inquit, milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere ; ego certe meum Reipub. atque Imperatori officium præstitero.* Hoc cum magna voce dixisset, se ex navi projecit, atque in hostes aquilam ferre cœpit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desilierunt : hos item alii ex proximis primis navibus, cum conspexissent, subsecuti, hostibus appropinquarunt.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant ; atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex littore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis, impeditos adoriebantur : plures paucos circumsistebant ; alii ab latere aperto, in universos tela conjiciebant. Quod cum animadvertisset Cæsar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri jussit ; et, quos laborantes conspexerat, iis subsidia summittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt, atque eos in fugam

dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere, atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Cæsari defuit.

XXVII. Hostes prœlio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Cæsarem legatos de pace miserunt: obsides daturos, quæque imperasset, sese facturos, polliciti sunt. Una cum his legatis Comius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Cæsare in Britanniam præmissum. Hunc illi e navi egressum, cum ad eos Imperatoris mandata perferret, comprehenderant, atque in vincula conjecerant: tunc, facto prœlio, remiserunt; et, in petenda pace, ejus rei culpam in multitudinem contulerunt; et, propter imprudentiam, ut ignosceretur, petiverunt. Cæsar questus, quod, cum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiæ dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquioribus locis arcessitam paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt; principesque undique convenere, et se civitatesque suas Cæsari commendarunt.

XXVIII. His rebus pace firmata,

post diem IV, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quæ equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt: quæ cum appropinquarent Britanniæ, et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset; sed aliæ eodem, unde erant profectæ, referrentur, aliæ ad inferiorem partem insulæ, quæ est propius Solis occasum, magno sui cum periculo dejicerentur: quæ tamen, anchoris jactis, cum fluctibus complerentur, necessario, adversa nocte in altum provectæ, continentem petiverunt.

XXIX. Eadem nocte accidit, ut esset Luna plena: quæ dies maritimos æstus maximos in Oceano efficere consuevit; nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Cæsar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, æstus complebat; et onerarias, quæ ad anchoras erant deligatæ, tempestas afflictabat: neque ulla nostris facultas, aut administrandi, aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquæ cum essent, funibus, anchoris, reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus

perturbatio facta est : neque enim naves erant aliæ , quibus reportari possent ; et omnia deerant, quæ ad reficiendas eas usui sunt ; et, quod omnibus constabat hiemare in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britanniæ, qui post prœlium ad ea, quæ jusserat Cæsar, facienda convenerant, inter se collocuti, cum equites, et naves, et frumentum Romanis deesse intelligerent ; et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent ; quæ hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Cæsar legiones transportaverat : optimum factu esse duxerunt, rebellione facta , frumento commeatuque nostros prohibere, et rem in hiemem producere ; quod , his superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant.

XXXI. Itaque , rursus conjuratione facta, paulatim ex castris discedere , ac suos clam ex agris deducere cœperunt. At Cæsar , etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum , et ex eo quod obsides dare intermiserant, fore id quod accidit suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat : nam et frumentum ex agris

in castra quotidie conferebat; et, quæ gravissime afflictæ erant naves, earum materia atque ære ad reliquas reficiendas utebatur; et, quæ ad eas res erant usui, ex continenti comportare jubebat. Itaque, cum id summo studio a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione, ex consuetudine, una frumentatum missa, quæ appellabatur VII, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Cæsari renunciaverunt, pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Cæsar, id quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quæ in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas in stationem succedere, reliquas armari, et confestim se subsequi, jussit. Cum paulo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi, atque ægre sustinere, et conferta legione ex omnibus partibus tela conjici animadvertit: nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, una pars erat reliqua, suspicati hostes huc nostros esse

venturos, noctu in silvis delituerant; tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: simul equitatu atque essedis circumdederant.

XXXIII. *Genus hoc est ex essedis pugnæ: primo per omnes partes perequitant, et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum, et strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant; et cum se inter equitum turmas insinuavere, ex essedis desiliunt, et pedibus præliantur. Aurigæ interim paulum e prælio excedunt, atque ita se collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in præliis præstant; ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, ut in declivi ac præcipiti loco incitatos equos sustinere, et brevi moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et in jugo insistere, et inde se in currus citissime recipere, consueverint.*

XXXIV. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnæ, tempore opportunissimo Cæsar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri ex timore se receperunt. Quo facto, ad lacessendum hostem, et committendum

proelium, alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit; et brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum hæc geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris, reliqui discesserunt. Secutæ sunt continuos dies complures tempestates, quæ et nostros in castris continerent, et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt; paucitatemque nostrorum militum suis prædicaverunt; et, quanta prædæ faciendæ atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

XXXV. Cæsar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat; ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent: tamen nactus equites circiter xxx, quos Comius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt: quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque ædi-

ficiis afflictis incensisque, se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad Cæsarem de pace venerunt. His Cæsar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit; eosque in continentem adduci jussit; quod propinqua die æquinoctii, infirmis navibus, hiemi navigationem subjiciendam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nactus, paulo post mediam noctem naves solvit; quæ omnes incolumes ad continentem pervenerunt: ex his onerariæ II eosdem portus, quos reliquæ, capere non potuerunt, et paulo infra delatæ sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter CCC, atque in castra contenderent; Morini, quos Cæsar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe prædæ adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt; ac, si sese interfici nollent, arma ponere jusserunt. Cum illi, orbe facto, sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia VI convenerunt. Qua re nunciata, Cæsar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt; atque horis amplius IV fortissime pugnaverunt; et, paucis vulneribus ac-

ceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes, abjectis armis, terga verterunt; magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Cæsar postero die T. Labienum legatum, cum iis legionibus quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit: qui cum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, ædificiisque incensis, quod Menapii omnes se in densissimas silvas abdiderant, ad Cæsarem se receperunt. Cæsar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duæ omnino civitates ex Britannia obsides miserunt: reliquæ neglexerunt. His rebus gestis, ex litteris Cæsaris dierum XX supplicatio a senatu decreta est.

LIBER V.

I. LUCIO Domitio, Ap. Claudio Coss. discedens ab hibernis Cæsar in Italiam, ut quotannis facere instituerat, legatis imperat, quos legionibus præfecerat, uti quam plurimas possent, hieme naves ædificandas, veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionesque, paulo facit humiliores, quam quibus nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes æstuum, minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad onera, et ad multitudinem jumentorum transportandam paulo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri: quam ad rem humilitas multum adjuvat. Ea, quæ sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari jubet. Ipse, conventibus Galliæ citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciæ incursionibus vastari audiebat. Eo cum venisset, civitatibus milites imperat; certumque in locum convenire jubet. Qua

re nunciata, Pirustæ legatos ad eum mittunt, qui doceant, *nihil earum rerum publico factum consilio; seseque paratos esse* demonstrant, *omnibus rationibus de injuriis satisfacere.* Accepta oratione eorum, Cæsar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem æstiment, pœnamque constituant.

II. His confectis rebus, conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa rerum omnium inopia, circiter DC ejus generis, cujus supra demonstravimus, naves, et longas XXVIII invenit constructas; neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Collaudatis militibus, atque iis, qui negotio præfuerant, quid fieri velit, ostendit; atque omnes ad portum Itium convenire jubet: quo ex portu commodissimum in Britanniam transjectum esse cognoverat, circiter millium passuum XXX a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, relinquit: ipse cum legionibus ex-

peditis IV, et equitibus DCCC, in fines Trevirorum proficiscitur; quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. *Hæc civitas longe plurimum totius Galliæ equitatu valet; magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit.* In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Induciomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Cæsaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi R. defecturos, confirmavit; quæque in Treviris gererentur, ostendit. At Induciomarus equitatum peditatumque cogere; iisque, qui per ætatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quæ ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Rhemorum pertinet, bellum parare instituit. Sed postea quam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti, et adventu nostri exercitus perterriti, ad Cæsarem venerunt, et de suis privatim rebus ab eo petere cœperunt, quoniam civitati consulere non possent; veritus, ne ab omnibus desereretur, Induciomarus, lega-

tos ad Cæsarem mittit; sese idcirco a suis discedere, atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu, plebs propter imprudentiam laberetur: itaque civitatem in sua potestate esse; seque, si Cæsar permitteret, ad eum in castra venturum, et suas civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.

IV. Cæsar, etsi intelligebat qua de causa ea dicerentur, quæque eum res ab instituto consilio deterreret; tamen, ne æstatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus rebus ad Britannicum bellum comparatis, Induciomarum ad se cum c c obsidibus venire jussit. His adductis, et in iis filio propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Induciomarum, hortatusque est, uti in officio permaneret; nihilo tamen secius principibus Trevirorum ad se convocatis, eos sigillatim Cingetorigi conciliavit: quod cum merito ejus a se fieri intelligebat; tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Induciomarus, suam gratiam inter suos minui; et, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

V. Iis rebus constitutis, Cæsar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit XL naves, quæ in Belgis factæ erant, tempestate rejectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectæ, relatas: reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius Galliæ equitatus convenit, numero millium IV, principesque ex omnibus civitatibus: ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat; quod, cum ipse abesset, motum Galliæ verebatur.

VI. Erat una cum ceteris Dumnorix Æduus, de quo a nobis antea dictum est. Hunc secum ducere in primis constituerat; quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnæ inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quod jam in concilio Æduorum Dumnorix dixerat, *Sibi a Cæsare regnum civitatis deferri*: quod dictum Ædui graviter ferebant; neque recusandi, neque deprecandi causa, legatos ad Cæsarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Cæsar cognoverat. Ille primo omnibus precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; partim, quod insuetus navigandi mare timeret; partim, quod

religionibus

religionibus sese diceret impediri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta, principes Galliæ sollicitare, sevocare singulos, hortarique cœpit, ut in continenti remanerent: metu territare; non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse consilium Cæsaris, ut quos in conspectu Galliæ interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interponere; jusjurandum poscere; ut, quod esse ex usu Galliæ intellexissent, communi consilio administrarent.

VII. Hæc a compluribus ad Cæsarem deferebantur: qua re cognita, Cæsar, quod tantum civitati Æduæ dignitatis tribuebat, coërcendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac Reipubl. nocere posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod Corus ventus navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit; dabat operam, ut Dumnorigem in officio contineret, nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret: tandem idoneam tempestatem nactus, milites equitesque conscendere naves jubet. Atque impe-

ditis omnium animis, Dumnorix cum equitibus Æduorum a castris, insciente Cæsare, domum discedere cœpit. Qua re nunciata, Cæsar, intermissa profectione, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit, retrahique imperat: si vim faciat, neque pareat, interfici jubet; nihil hunc, se absente, pro sano facturum arbitratus, qui præsentis imperium neglexisset. Ille autem revocatus resistere, ac se manu defendere, suorumque fidem implorare cœpit; sæpe clamitans, *Liberum se, liberæque civitatis esse.* Illi, ut erat imperatum, circumsistunt, hominemque interficiunt: at Ædui equites ad Cæsarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum III legionibus et equitum millibus II relicto, ut portus tueretur, et rei frumentariæ provideret, quæque in Gallia gererentur cognosceret, et consilium pro tempore et pro re caperet; ipse cum legionibus V, et pari numero equitum, quem in continente reliquerat, ad Solis occasum naves solvit; et leni Africo provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit; et longius delatus æstu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspe-

xit. Tum rursus æstus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulæ caperet, qua optimum esse egressum superiore æstate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda; qui vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adæquaverunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore; neque in eo loco hostis est visus: sed, ut postea Cæsar ex captivis comperit, cum magnæ manus eo convenissent, multitudine navium perterritæ, quæ cum annotinis privatisque, quas sui quisque commodi causa fecerat, amplius DCCC una erant visæ, timore a littore discesserant, ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Cæsar, exposito exercitu, ac loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiæ consedissent, cohortibus X ad mare relictis, et equitibus CCC, qui præsidio navibus essent, de III vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in littore molli atque aperto deligatas ad anchoras relinquebat; et præsidio navibus Q. Atrium præfecit. Ipse noctu progressus millia passuum circiter XII, hostium copias conspicatus est. Illi equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros

prohibere et prœlium committere cœperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas abdiderunt, locum nacti, egregie et natura et opere munitum; quem, domestici belli, ut videbatur, causa, jam ante præparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant præclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant: at milites legionis VII, testudine facta, et aggere ad munitiones adjecto, locum cœperunt, eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Cæsar persequi vetuit; et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumpta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

X. Postridie ejus diei, mane, tripartito milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressis, cum jam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Cæsarem venerunt, qui nunciarent, superiore nocte, maxima coorta tempestate, prope omnes naves afflictas, atque in littore ejectas esse; quod neque anchoræ funesque subsisterent; neque nautæ, gubernatoresque vim tempestatis pati possent: itaque ex eo concursu navium, magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis, Cæsar legiones equitatumque revocari, atque itinere desistere jubet; ipse ad naves revertitur: eadem fere, quæ ex nunciis litterisque cognoverat, coram perspicit; sic, ut, amissis circiter XL navibus, reliquæ tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros deligit, et ex continenti alios accersiri jubet: Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quæ sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multæ operæ ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci, et cum castris una munitione conjungi. In his rebus circiter dies X consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus, castrisque egregie munitis, easdem copias, quas ante, præsidio navibus relinquit; ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eo cum venisset, majores jam undique in eum locum copiæ Britannorum convenerant: summa imperii bellique administrandi, communi consilio, permissa est Cassivellauno; cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter millia passuum LXXX. Huic, superiori tempore, cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant. Sed nostro

adventu permoti Britanni, hunc toti bello imperioque præfecerant.

XII. *Britanniæ pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt. Maritima pars ab iis, qui, prædæ ac belli inferendi causa, ex Belgio transierant; qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, et bello illato ibi remanserunt, atque agros colere cœperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaque ædificia fere Gallicis consimilia: pecoris magnus numerus. Utuntur, aut ære, aut annulis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum; sed ejus exigua est copia: ære utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Gallia, est, præter fagum atque abietem. Leporem, et gallinam, et anserem gustare, fas non putant: hæc tamen alunt, animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.*

XIII. *Insula natura triquetra; cujus unum latus est contra Galliam: hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere ex Gallia naves appelluntur, ad orientem solem; inferior, ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia*

passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam, atque occidentem Solem: qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut existimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quæ appellatur Mona: complures præterea minores objectæ insulæ existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos XXX sub bruma esse noctem: nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi, certis ex aqua mensuris, breviores esse noctes, quam in continente, videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC millium passuum. Tertium est contra septentrionem: cui parti nulla est objecta terra; sed ejus lateris angulus maxime ad Germaniam spectat. Huic millia passuum DCCC in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centena millia passuum.

XIV. *Ex his omnibus, longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt: quæ regio est maritima omnis; neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt; sed lacte et carne vivunt, pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod cæruleum efficit colorem; atque hoc*

horribiliore sunt in pugna aspectu : capilloque sunt promisso ; atque omni parte corporis rasa, præter caput, et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes, et maxime fratres cum fratribus, parentesque cum liberis ; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, a quibus primum virgines quæque ductæ sunt.

XV. Equites hostium essedariique acriter prœlio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt ; ita tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint : sed, compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis ejecerunt ; impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt : duabusque missis subsidio cohortibus a Cæsare, atque his primis legionum duarum, cum hæ, intermisso perexiguo loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnæ perterritis nostris, per medios audacissime proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus tribunus mil. interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XVI.

XVI. *Toto hoc in genere pugnæ cum sub oculis omnium, ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros, propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad hujus generis hostem: equites autem magno cum periculo dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent; et, cum paululum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, et pedibus dispari prælio contenderent. Equestris autem prælii ratio, et cedentibus et insequentibus, par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut, nunquam conferti, sed rari, magnisque intervallis præliarentur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis succederent.*

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt, rarique se ostendere, et lentius, quam pridie, nostros equites prœlio lacessere cœperunt. Sed meridie, cum Cæsar pabulandi causa III legiones, atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic, uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri, acriter in eos

impetu facto, repulerunt: neque finem insequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, cum post se legiones viderent, præcipites hostes egerunt; magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quæ undique convenerant, auxilia discesserunt; neque post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XVIII. Cæsar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin, in fines Cassivellauni exercitum duxit. Quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc ægre, transiri potest. Eo cum venisset, animum advertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas: ripa autem erat acutis sudibus præfixis munita; ejusdemque generis sub aqua defixæ sudes flumine tegebantur. Iis rebus cognitis a captivis perfugisque, Cæsar, præmisso equitatu, confestim legiones subsequi jussit. Sed ea celeritate, atque eo impetu milites ierunt, cum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugæ mandarent.

XIX. Cassivellaunus, ut supra demons-

travimus, omni spe deposita contentionis, dimissis amplioribus copiis, millibus circiter IV essedariorum relictis, itinera nostra servabat; paululumque ex via excedebat, locisque impeditis atque silvestribus sese occultabat, atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: et, cum equitatus noster liberius, vastandi prædandique causa, se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat; et, magno cum periculo nostrorum equitum, cum iis confligebat; atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius agmine legionum discedi Cæsar pateretur, et tantum in agris vastandis, incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Cæsaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat, interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat, legatos ad Cæsarem mittunt; pollicenturque sese ei dedituros, et im-

perata facturos : petunt, ut Mandubratium ab injuria Cassivellauni defendat ; atque in civitatem mittat, qui præsit, imperiumque obtineat. His Cæsar imperat obsides XL, frumentumque exercitui ; Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt ; obsides ad numerum, frumentumque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum injuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis, sese Cæsari dediderunt. Ab his cognoscit non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, cum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo, incursionis hostium vitandæ causa, convenire consueverunt. Eo proficiscitur cum legionibus : locum reperit egregie natura atque opere munitum ; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes paulisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt ; seseque ex alia parte oppidi ejecerunt : magnus ibi numerus pecoris repertus ; multique in fuga sunt comprehensi, atque interfecti.

XXII. Dum hæc in his locis geruntur,

Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV reges præerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit; atque his imperat, ut coactis omnibus copiis, castra navalia de improviso adoriantur, atque oppugnent. Hi cum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc prœlio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Comium de deditione ad Cæsarem mittit. Cæsar, cum statuisset hiemem in continente propter repentinos Galliæ motus agere, neque multum æstatis superesset, atque id facile extrahi posse intelligeret, obsides imperat; et, quid in annos singulos vectigalis populo R. Britannia penderet, constituit: interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus noceat.

XXIII. Obsidibus acceptis, exercitum reduxit ad mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullæ tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare constituit; ac

sic accidit, ut, ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno, ulla omnino navis, quæ milites portaret, desideraretur: at ex iis, quæ inanes ex continente ad eum remitterentur, et prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucæ locum caperent, reliquæ fere omnes rejicerentur. Quas cum aliquandiu Cæsar frustra expectasset, ne anni tempore navigatione excluderetur, quod æquinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit; ac summam tranquillitatem consecutus, secunda inita cum solvisset vigilia, prima luce terram attigit, omnesque incolumes naves perduxit.

XXIV. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobrivæ peracto, quod eo anno frumentum in Gallia, propter siccitates, angustius provenerat; coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare, legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit; alteram in Nervios Q. Ciceroni; tertiam in Essuos L. Roscio; quartam in Rhemis cum T. Labieno, in confinio Trevirorum, hiemare jussit: tres in Belgio collocavit. His M. Crassum

quæstorem, et L. Munatium Plancum, et C. Trebonium legatos præfecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes v in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam et Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativulci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum, et L. Aurunculeium Cottam, legatos præesse jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiæ frumentariæ sese mederi posse existimavit. Atque harum tamen omnium legionum hiberna (præter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum c continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocatas, munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius; cujus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Cæsar, pro ejus virtute, atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici palam, multis etiam ex civitate auctoribus, interfecerunt. Defertur ea res ad Cæsarem. Ille veritus, quod ad plures res pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum le-

gione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis, quæstoribusque, quibus legiones transdiderat, certior factus est, in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum.

XXVI. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativulco: qui, cum ad fines regni sui Sabino Cottæque præsto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Induciomari Treviri nunciis impulsi, suos concitaverunt; subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Cum celeriter nostri arma cepissent, vallumque adscendissent; atque una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri prœlio superiores fuissent, desperata re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: habere sese, quæ de re communi dicere vellent, quibus controversias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpinius eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Junius ex His-

pania quidam, qui jam ante, missu Cæsaris, ad Ambiorigem ventitare consueverat; apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: *Sese, pro Cæsaris in se beneficiis, plurimum ei confiteri debere; quod ejus opera stipendio liberatus esset, quod Atuaticis finitimis suis pendere consuesset; quodque ei et filius, et fratris filius, ab Cæsare remissi essent, quos Atuatici obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent: neque id, quod fecerat, de oppugnatione castrorum, aut judicio, aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet in se juris multitudo, quam ipse in multitudinem; civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinæ Gallorum conjurationi resistere non potuerit: id se facile ex humilitate sua probare posse; quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum R. se superare posse confidat: sed esse Galliæ commune consilium; omnibus hibernis Cæsaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alteri legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse; præsertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur: quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere se nunc ratio-*

nem officii pro beneficiis Cæsaris ; monere, orare Titurium pro hospitio, ut suæ ac militum saluti consulat : magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc affore biduo : ipsorum esse consilium ; velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem, aut ad Labienum deducere, quorum alter millia passuum circiter L, alter paulo amplius absit : illud se polliceri, et jurejurando confirmare, tutum se iter per fines suos daturum : quod cum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Cæsari pro ejus meritis gratiam referre. Hac oratione habita, discedit Ambiorix.

XXVIII. C. Arpinius, et Junius, quæ audierant, ad legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant ; maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Rom. bellum facere ausam vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt ; magnaque inter eos existit controversia. L. Aurunculeius, compluresque tribuni mil. et primorum ordinum centuriones, *nihil temere agendum, neque ex hibernis injussu Cæsaris discedendum* existimabant : *quantasvis magnas copias etiam*

Germanorum sustineri posse, munitis hibernis, docebant: *rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi; interea et ex proximis hibernis, et a Cæsare conventura subsidia*: postremo *quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?*

XXIX. Contra ea Titurius, *sero facturos* clamitabat, *cum majores manus hostium, adjunctis Germanis, convenissent; aut cum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum: brevem consulendi esse occasionem: Cæsarem arbitrari profectum in Italiam; nec aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos; neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemptione nostri ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem, spectare: subesse Rhenum: magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem, et superiores nostras victorias: ardere Galliam tot contumeliis acceptis sub populi R. imperium redactam, superiore gloria rei militaris exstincta.* Postremo *quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse? suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil sit durius, nullo periculo ad proxi-*

mam legionem perventuros ; si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottæ quidem, atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? in quo, si non præsens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda.

XXX. Hac in utramque partem habita disputatione, cum a Cotta, primisque ordinibus acriter resisteretur, *Vincite*, inquit, *si ita vultis*, Sabinus; et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: *neque is sum*, inquit, *qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear ; hi sapient, et, si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent : qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis casum sustineant : nec rejecti et relegati longe ab cæteris, aut ferro, aut fame intereant.*

XXXI. Consurgitur ex consilio : comprehendunt utrumque, et orant, *ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant : facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant, ac probent : contra in dissensione nullam se salutem perspicere.* Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus, superat sententia Sabini. Pronun-

ciatur, prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circumspiceret; quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum, et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine, magnisque impedimentis.

XXXII. At hostes, postea quam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis, opportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter II Romanorum adventum expectabant; et, cum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte ejus vallis subito sese ostenderunt: novissimosque premere, et primos prohibere ascensu, atque iniquissimo nostris loco prœlium committere cœperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, uti qui nihil ante providisset, trepidare, concursare, cohortesque disponere: hæc tamen ipsa timide, atque ut eum omnia deficere viderentur; quod plerumque iis

accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset hæc posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat; et, in appellandis cohortandisque militibus, imperatoris; et, in pugna, militis officia præstabat: cumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire, et quid quoque loco faciendum esset, providere possent; jusserunt pronunciari, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem consisterent: quod consilium, etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit. Nam et nostris militibus spem minuit, et hostes ad pugnandum alacriores effecit; quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Præterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent; quæ quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere, atque arripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit; nam duces eorum tota acie pronunciari jusserunt, *ne quis ab loco discederet; illorum esse prædam, atque illis reservari, quæcumque Romani reliquissent;*

proinde omnia in victoria posita existimarent. Erant et virtute, et numero pugnando pares : nostri, tametsi a duce, et a fortuna deserebantur ; tamen omnem spem salutis in virtute ponebant ; et, quoties quæque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronunciari jubet, ut procul tela conjiciant, neu propius accedant ; et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant : levitate armorum, et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse ; rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo præcepto ab iis diligentissime observato, cum quæpiam cohors ex orbe excesserat, atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim ea parte nudari necesse erat, et ab latere aperto tela recipi. Rursus, cum in eum locum, unde erant egressi, reverti cœperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur : sin autem locum tenere vellent, neque virtuti locus relinquebatur, neque a tanta multitudine conjecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis ; resistebant ; et magna parte diei consumpta, cum a prima luce ad horam

VIII pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti, et magnæ auctoritatis, utrumque femur tragula transjicitur. Q. Lucanius, ejusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur. L. Cotta legatus omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus, respondit; *si velit secum colloqui, licere; sperare a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat: ipsi vero nihil nocitum iri; inque eam rem se suam fidem interponere.* Ille cum Cotta saucio communicat, *si videatur, pugna ut excedant, et cum Ambiorige una colloquantur: sperare se ab eo de sua ac militum salute impetrari posse.* Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo perseverat.

XXXVII. Sabinus, quos in præsentia tribunos mil. circum se habebat, et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet; et cum propius Ambiorigem ac-

cessisset,

cessisset, jussus arma abjicere, imperatum facit; suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus, interficitur. Tum vero, suo more, victoriam conclamant, atque ululatum tollunt; impetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum; reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Alii ægre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex prœlio elapsi, incertis itineribus, per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt; atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatus Ambiorix, statim cum equitatu in Atuaticos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur; neque diem, neque noctem intermittit; peditatumque se subsequi jubet. Re demonstrata, Atuaticisque concitatis, postero die in Nervios pervenit; *hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi,*

atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, injuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duos, magnamque partem exercitus interisse demonstrat: nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quæ cum Cicerone hiemet, interfici: se ad eam rem profitetur adjutorem. Facile hac oratione Nerviis persuadet.

XXXIX. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Centrones, Grudios, Levacos, Pleumosios, Gordunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt; et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Atuatici, Nervii, atque horum omnium socii et clientes, legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt; vallum conscendunt. Ægre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant; atque hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

XL. Mittuntur ad Cæsarem confestim a Cicerone litteræ, magnis propositis præ-

miis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate: quæ deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die, multo majoribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. A nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non ægris, non vulneratis facultas quietis datur. Quæcumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multæ præustæ sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur: turres contabulantur; pinnæ, loricæque ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, cum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat; ut ultro militum concursu ac vocibus, sibi parcere cogeretur.

XLI. Tunc duces, principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum, causamque amicitiæ cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quæ Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: *omnem esse in armis Galliam: Germanos Rhenum transisse: Cæsaris, reliquorumque*

loco turri adacta, et contingente vallum, tertiæ cohortis centuriones, ex eo, quo stabant, loco recesserunt, suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, *si introire vellent*, vocare cœperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus conjectis deturbati, turrisque succensa est.

XLIV. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus appropinquarent, T. Pulfio, et L. Varenus. Hi perpetuas controversias inter se habebant, uter alteri anteferretur; omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulfio, cum acerrime ad munitiones pugnaretur, *Quid dubitas*, inquit, *Varene? aut quem locum probandæ virtutis tuæ spectas? hic dies de nostris controversiis judicabit.* Hæc cum dixisset, procedit extra munitiones; et, quæ pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem tum vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem, subsequitur, mediocri spatio relicto. Pulfio pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transjicit: quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt hostes, et in illum universi tela conjiciunt; neque dant regrediendi facul-

tatem. Transfigitur scutum Pulfioni, et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam, et gladium educere conantis dextram moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus, et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulfione omnis multitudo convertit, illum veruto transfixum arbitrantur. Illic vero occursat ocius gladio, cominusque rem gerit Varenus; atque uno interfecto, reliquos paulum propellit. Dum cupidius instat, in locum inferiorem dejectus, concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio; atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset; neque dijudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

XLV. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat; tanto crebriorés litteræ nunciique ad Cæsarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco

natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem profugerat, suamque ei fidem præstiterat. Hic servo, spe libertatis, magnisque persuadet præmiis, ut litteras ad Cæsarem deferat. Has ille in jaculo illigatas affert; et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus, ad Cæsarem pervenit. Ab eo de periculo Ciceronis legionisque cognoscit.

XLVI. Cæsar, acceptis litteris circiter hora XI diei, statim nuncium in Bellovacos ad M. Crassum quæstorem mittit, cujus hiberna aberant ab eo millia passuum XXV. Jubet media nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire: exiit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si Reip. commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius, non putat expectandam: equites circiter CD ex proximis hibernis cogit.

XLVII. Hora circiter III ab antecursoribus de Crassi adventu certior est factus: eo die millia passuum XX progreditur. Crassum Samarobrivæ præficit; legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras

litteras publicas, frumentumque omne, quod eo tolerandæ hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini, et cæde cohortium cognita, cum omnes ad eum Trevirorum copiæ venissent, veritus, si ex hibernis fugæ similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset, præsertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras Cæsari dimittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset; rem gestam in Eburonibus perscribit: docet omnes peditatus equitatusque copias Trevirorum, III millia passuum longe ab suis castris consedisse.

XLVIII. Cæsar, consilio ejus probato, etsi, opinione III legionum dejectus, ad II redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quæ apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis præmiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Græcis conscriptam litteris mittit; ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia

cognoscantur: si adire non possit, monet, ut tragulam, cum epistola ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abjiciat. In litteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter affore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat præceptum, tragulam mittit. Hæc casu ad turrim adhæsit; neque ab nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur: dempta, ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximaque omnes lætitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur: quæ res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

XLIX. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt; ad Cæsarem omnibus copiis contendunt: eæ erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Cæsarem deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in litteris, hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris circiter media nocte allatis, Cæsar suos facit certiores; eosque ad dimicandum animo

confirmat. Postero die, luce prima, movet castra; et circiter millia passuum IV progressus, trans vallem magnam et rivum, hostium multitudinem conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare: tum quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, consedit; et quam æquissimo loco potest, castra communit: atque hæc, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII; præsertim nullis cum impedimentis; tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

L. Eo die parvulis equestribus prœliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quæ nondum convenerant, exspectabant; Cæsar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris prœlio contenderet: si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium

Equitatus ad castra accedit, prœliumque cum nostris equitibus committit. Cæsar consulto equites cedere, seque in castra recipere jubet; simul, ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque in iis administrandis rebus quam maxime concursari, et cum simulatione timoris agi jubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati, copias transducunt, aciemque iniquo loco constituunt: nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt; et tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt; præconibusque circummissis, pronunciari jubent, *seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere: post id tempus non fore potestatem.* ac sic nostros contempserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scandere, alii fossas complere, inciperent. Tunc Cæsar, omnibus portis eruptione facta, equitatuque emisso, celeriter hostes dat in fugam; sic, ut omnino pugnandi causa resisteret nemo: magnumque ex his numerum occidit, atque omnes armis exuit.

LII. Longius prosequi veritus, quod

silvæ paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento, illum locum relinqui videbat; omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur. Legione producta, cognoscit non decimum esse quemque relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, et quanta cum virtute, sint res administratæ: Ciceronem pro ejus merito, legionemque collaudat: centuriones sigillatim, tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem, testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottæ certius ex captivis cognoscit. Postero die, concione habita, rem gestam proponit: milites consolatur, et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc æquiore animo ferendum docet, quod beneficio deorum immortalium, et virtute eorum, expiato incommodo, neque hostibus diutina lætatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Rhemos incredibili celeritate de victoria Cæsaris fama perfertur; ut, cum ab hibernis Ciceronis millia passuum L abesset,

eoque post horam IX diei Cæsar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur: quo clamore significatio victoriæ, gratulatioque ab Rhemis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Cæsar Fabium cum legione in sua remittit hiberna: ipse cum III legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliæ extiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliæ civitates de bello consultabant, nuncios legationesque in omnes partes dimittebant; et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant; nocturnaque in locis desertis concilia habebant: neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Cæsaris intercessit, quin aliquem de conciliis et motu Gallorum nuncium acciperet. In his, ab L. Roscio legato, quem legioni XIII præfecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quæ Armoricæ appellantur, oppugnandi sui causa, convenisse; ne quo

longius millia passuum VIII ab hibernis suis abfuisse: sed, nuncio allato de victoria Cæsaris, discessisse, adeo ut fugæ similis discessus videretur.

LIV. At Cæsar, principibus cujusque civitatis ad se vocatis, alias territando, cum se scire, quæ fierent, denunciaret, alias cohortando, magnam partem Galliæ in officio tenuit. Tamen Senones, quæ est civitas imprimis firma, et magnæ inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Cæsar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritasgus adventu in Galliam Cæsaris, cujusque majores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati, cum ille præsensisset, ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt; et, missis ad Cæsarem satisfaciendi causa legatis, cum is omnem ad se Senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt: tantumque apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit; ut, præter Æduos et Rhemos, (quos præcipuo semper honore Cæsar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum R. fide; alteros, pro recentibus belli Gallici officiis,) nulla

fere fuerit civitas non suspecta nobis. Idque adeo, haud scio, mirandumne sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus præferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut populi R. imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treviri vero atque Induciomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent; civitates sollicitarent; pecunias pollicerentur; magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret; *cum se bis expertos* dicerent, *Ariovisti bello, et Tenctherorum transitu; non esse amplius fortunam tentandam.* Hac spe lapsus Induciomarus, nihilo minus copias cogere, exigere a finitimis, equos parare, exules damnatosque tota Gallia magnis præmiis ad se allicere cœpit: ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent; gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque cons-

cientia facinoris instigari, altera Nervios Atuaticosque bellum Romanis parare; neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi cœpisset: armatum concilium indicit. Hoc, more Gallorum, est initium belli: quo, lege communi, omnes puberes armati convenire coguntur; et, qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Cæsaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem judicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronunciat, accersitum se a Senonibus et Carnutibus, aliisque compluribus Galliæ civitatibus, huc iter facturum per fines Rhemorum, eorumque agros populaturum; ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum: quæ fieri velit, præcipit.

LVII. Labienus, cum et loci natura, et manu munitissimis sese castris contineret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; sed, ne quam occasionem rei bene gerendæ dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque ejus propinquis oratione Induciomari cognita, quam in con-

cilio habuerat, nuncios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique convocat: iis certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Induciomarus sub castris ejus vagabatur, alias, ut situm castrorum cognosceret, alias, colloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat; timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

LVIII. Cum majore in dies contemptione Induciomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos accersendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enunciari aut ad Treviros perferri posset. Interim, ex consuetudine quotidiana, Induciomarus ad castra accedit; atque ibi magnam partem diei consumit: equites tela conjiciunt, et magna contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo a nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; præcipit atque interdicit, perterritis hostibus atque in fugam conjectis, quod fore, sicut acci-

dit, videbat, omnes unum peterent Induciomarum; neu quis quemquam prius vulneraret, quam illum interfectum videret: quod, mora reliquorum, illum, spatium nactum, effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint, præmia; summittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna; et, cum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Induciomarus interficitur; caputque ejus refertur in castra. Redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum et Nerviorum, quæ convenerant, copiæ discedunt; pauloque habuit post id factum Cæsar quietiorem Galliam.

LIBER VI.

I. MUltis de causis Cæsar majorem Galliæ motum exspectans, per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium, legatos, delectum habere instituit: simul ab Cn. Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio Reipubl. causa maneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire, et ad se proficisci juberet: magni interesse, etiam in reliquum tempus, ad opinionem Galliæ existimans, tantas videri Italiæ facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod cum Pompeius, et Reipubl. et amicitiæ tribuisset; celeriter confecto per suos delectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate, et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Induciomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos a Treviris im-

perium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare, et pecuniam polliceri, non desistunt. Cum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant: inventis nonnullis, civitates jurejurando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate et fœdere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Cæsar, cum undique bellum parari videret, Nervios, Atuaticos, ac Menapios, adjunctis eisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis; Senones ad imperatum non venire, et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare; a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

III. Itaque, nondum hieme confecta, proximis IV legionibus coactis, de improviso in fines Nerviorum contendit; et prius, quam illi aut convenire, aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto, atque ea præda militibus concessa, vastatisque agris, in deditionem venire, atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus legiones in hiberna reduxit. Concilio Galliæ primo vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui, præter Senones, Carnutes, Trevirosque, venissent; initium belli ac

defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoria conjunxerant: sed ab hoc consilio abfuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronunciata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit.

IV. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire: conantibus, prius quam id effici posset, adesse Romanos nunciatur. Necessario sententia desistunt, legatosque deprecandi causa ad Cæsarem mittunt; adeunt per Æduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Cæsar, petentibus Æduis, dat veniam: excusationemque accipit; quod æstivum tempus instantis belli, non quæstionis esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Æduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Rhemis, quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Cæsar, equitesque imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliæ pacata, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et

Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet; ne quis aut ex hujus iracundia, aut ex eo, quod meruerat odio, civitatis motus oriretur. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat Ambiorigem prœlio non esse certaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti; qui uni ex Gallia, de pace ad Cæsarem legatos numquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. Hæc prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret, ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit, duasque legiones ad eum proficisci jubet: ipse cum legionibus expeditis v in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci præsidio freti, in silvas paludesque confugiunt; suaque eodem conferunt.

VI. Cæsar, partitis copiis cum C. Fabio legato, et M. Crasso quæstore, celeriterque effectis pontibus, adiit tripartito;

ædificia vicosque incendit. Magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum, pacis petendæ causa, mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut ejus legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Comium Atrebatem cum equitatu, custodis loco, in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

VII. Dum hæc a Cæsare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quæ in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant. Jamque ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Cæsaris cognoscunt. Positis castris a millibus passuum xv, auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus, cognito hostium consilio, sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, v cohortium præsidio impedimentis relicto, cum xxv cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur; et, mille passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum, atque hostem, difficili transitu flumen, ripisque præruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo, neque hostes transituros

ros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam; *quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum, et postero die prima luce castra moturum.* Celeriter hæc ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus, noctu tribunis mil. primisque ordinibus coactis, quid sui consilii sit, proponit; et, quo facilius hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugæ similem profectionem efficit. Hæc quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat; cum Galli, cohortati inter se, *ne speratam prædam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium exspectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, præsertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant;* flumen transire, et iniquo loco prœlium committere non dubitant. Quæ fore suspicatus Labienus, ut omnes

eoque post horam IX diei Cæsar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur: quo clamore significatio victoriæ, gratulatioque ab Rhemis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Cæsar Fabium cum legione in sua remittit hiberna: ipse cum III legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliæ exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliæ civitates de bello consultabant, nuncios legationesque in omnes partes dimittebant; et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant; nocturnaque in locis desertis concilia habebant: neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Cæsaris intercessit, quin aliquem de conciliis et motu Gallorum nuncium acciperet. In his, ab L. Roscio legato, quem legioni XIII præfecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quæ Armoricæ appellantur, oppugnandi sui causa, convenisse; ne quo

longius millia passuum VIII ab hibernis suis abfuisse : sed, nuncio allato de victoria Cæsaris, discessisse, adeo ut fugæ similis discessus videretur.

LIV. At Cæsar, principibus cujusque civitatis ad se vocatis, alias territando, cum se scire, quæ fierent, denunciaret, alias cohortando, magnam partem Galliæ in officio tenuit. Tamen Senones, quæ est civitas imprimis firma, et magnæ inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Cæsar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritasgus adventu in Galliam Cæsaris, cujusque majores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati, cum ille præsensisset, ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt; et, missis ad Cæsarem satisfaciendi causa legatis, cum is omnem ad se Senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt: tantumque apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit; ut, præter Æduos et Rhemos, (quos præcipuo semper honore Cæsar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum R. fide; alteros, pro recentibus belli Gallici officiis,) nulla

fere fuerit civitas non suspecta nobis. Idque adeo, haud scio, mirandumne sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus præferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut populi R. imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treviri vero atque Induciomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent; civitates sollicitarent; pecunias pollicerentur; magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret; *cum se bis expertos* dicerent, *Ariovisti bello, et Tenctherorum transitu; non esse amplius fortunam tentandam.* Hac spe lapsus Induciomarus, nihilo minus copias cogere, exigere a finitimis, equos parare, exules damnatosque tota Gallia magnis præmiis ad se allicere cœpit: ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent; gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque cons-

cientia facinoris instigari, altera Nervios Atuaticosque bellum Romanis parare; neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi cœpisset: armatum concilium indicit. Hoc, more Gallorum, est initium belli: quo, lege communi, omnes puberes armati convenire coguntur; et, qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Cæsaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem judicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronunciat, accersitum se a Senonibus et Carnutibus, aliisque compluribus Galliæ civitatibus, huc iter facturum per fines Rhemorum, eorumque agros populaturum; ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum: quæ fieri velit, præcipit.

LVII. Labienus, cum et loci natura, et manu munitissimis sese castris contineret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; sed, ne quam occasionem rei bene gerendæ dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque ejus propinquis oratione Inducjomari cognita, quam in con-

cupatam possiderent; Galliæque totius principatum obtinerent: qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causa Romam ad Senatum profectus, infecta re redierat. Adventu Cæsaris facta commutatione rerum, obsidibus Æduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Cæsarem comparatis; (quod ii, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione, atque imperio æquiore se uti videbant,) reliquis rebus, eorum gratia dignitateque amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Rhemi successerant; quos quod adæquare apud Cæsarem gratia intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Æduis conjungi poterant, se Rhemis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et novam, et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Ædui, secundum locum dignitatis Rhemi obtinerent.

XIII. *In omni Gallia, eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam plebs pene servorum habetur loco; quæ per se nihil audet, et nulli adhibetur consilio. Plerique, cum aut ære alieno, aut magnitudine tributo-*

rum, aut injuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt jura, quæ dominis in servos. Sed de his duobus generibus, alterum est Druidum, alterum Equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad hos magnus adolescentium numerus, disciplinæ causa, concurrit; magnoque ii sunt apud eos honore: nam fere de omnibus controversiis, publicis privatisque, constituunt; et, si quod est admissum facinus, si cædes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt; præmia pœnasque constituunt: si quis aut privatus, aut publicus, eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Hæc pœna apud eos est gravissima: quibus ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus præest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si quis ex reliquis excellit dignitate, succedit. At, si sunt plures pares, suffragio Druidum adlegitur; nonnunquam

etiam de principatu armis contendunt. Ii certo anni tempore in finibus Carnutum, quæ regio totius Galliæ media habetur, considunt, in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt; eorumque judiciis decretisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliam translata esse existimatur; et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo, discendi causa, proficiscuntur.

XIV. *Druides a bello abesse consueverunt; neque tributa una cum reliquis pendunt: militiæ vacationem, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati præmiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur: itaque nonnulli annos vicenos in disciplina permanent; neque fas esse existimant, ea litteris mandare, cum in reliquis fere rebus publicis, privatisque rationibus, Græcis litteris utantur. Id mihi duabus de caussis instituisse videntur; quod neque in vulgus disciplinam efferri velint; neque eos, qui discunt, litteris confisos, minus memoriæ studere: quod fere plerisque accidit, ut, præsidio litterarum, diligentiam in perdiscendo,*

do, ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios; atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa prætere de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant, et juventuti tradunt.

XV. *Alterum genus est Equitum. Ii, cum est usus, atque aliquod bellum incidit, (quod ante Cæsaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent,) omnes in bello versantur; atque, eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.*

XVI. *Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus: atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in prœliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolaturos vovent; administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur: quod, pro vita hominis nisi vita hominis reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur; publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii imma-*

ni magnitudine simulacra habent; quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent: quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum qui in furto, aut latrocinio, aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed, cum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVII. *Deum maxime Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra: hunc omnium inventorem artium ferunt: hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quæstus pecuniæ mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem, et Martem, et Jovem, et Minervam. De his eamdem fere, quam reliquæ gentes, habent opinionem; Apollinem, morbos depellere; Minervam, operum atque artificiorum initia transdere; Jovem, imperium cœlestium tenere; Martem, bella regere. Huic, cum prælio dimicare constituerunt, ea, quæ bello ceperunt, plerumque devovent. Quæ superaverint, animalia capta immolant: reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet; neque sæpe accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere*

auderet : gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. *Galli se omnes ab Dite patre prognatos prædicant ; idque ab Druidibus proditum dicunt : ob eam causam spatia omnis temporis, non numero dierum, sed noctium, finiunt ; et dies natales, et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitæ institutis, hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverint, ut munus militiæ sustinere possint, palam ad se adire non patiantur ; filiumque in puerili ætate, in publico, in conspectu patris assistere, turpe ducunt.*

XIX. *Viri quantas pecunias ab uxoribus, dotis nomine, acceperunt, tantas ex suis bonis, æstimatione facta, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniæ conjunctim ratio habetur, fructusque servantur. Uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque, cum fructibus superiorum temporum, pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitæ necisque habent potestatem : et cum paterfamilias illustriore loco natus decessit, ejus propinqui conveniunt ; et de more, si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quæstionem habent ; et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt.*

Funera sunt, pro cultu Gallorum, magnifica et sumptuosa; omniaque, quæ vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac, paulo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, una cremabantur.

XX. *Quæ civitates commodius suam Remp. administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de Rep. a finitimis rumore aut fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet: quod sæpe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli, et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quæ visa sunt, occultant; quæque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De Rep. nisi per concilium loqui non conceditur.*

XXI. GERMANI multum ab hac consuetudine differunt. *Nam neque Druides habent, qui rebus divinis præsint; neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum opibus aperte juvantur; Solem, et Vulcanum, et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiæ student. Qui diu-*

tissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali vires, nervosque confirmari putant. Intra annum vero XX feminæ notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cujus rei nulla est occultatio; quod et promiscue in fluminibus perluuntur, et pellibus, aut parvis rhenonum tegumentis utuntur, magna corporis parte nuda.

XXII. *Agriculturæ non student; majorque pars victus eorum lacte, et caseo, et carne consistit: neque quisquam agri modum certum, aut fines proprios habet; sed magistratus ac principes, in annos singulos, gentibus cognationibusque hominum qui una coierint, quantum et quo loco visum est, agri attribuunt, atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine capti, studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius, ad frigora atque æstus vitandos, ædificent; ne qua oriatur pecuniæ cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi æquitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis æquari videat.*

XXIII. *Civitatibus maxima laus est,*

quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope se audere consistere; simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinæ incursionis timore sublato. Cum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert; magistratus, qui ei bello præsint, ut vitæ necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace, nullus communis est magistratus; sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quæ extra fines cujusque civitatis fiunt; atque ea juventutis exercendæ, ac desidiæ minuendæ causa fieri prædicant: atque, ubi quis ex principibus in concilio se dixit ducem fore, qui sequi velint, profiteantur; consurgunt ii, qui et causam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur; atque ab multitudine collaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur; omniumque rerum iis postea fides abrogatur. Hospites violare, fas non putant: qui, quaque de causa, ad eos venerint, ab injuria prohibent, sanctosque habent; iis omnium domus patent, victusque communicatur.

XXIV. Ac fuit antea tempus, cum

Germanos Galli virtute superarent, et ultro bella inferrent; ac, propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quæ fertilissima sunt, Germaniæ loca, circa Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Græcis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcæ Tectosages occupaverunt; atque ibi consederunt. Quæ gens ad hoc tempus iis sedibus se continet, summamque habet justitiæ et bellicæ laudis opinionem; nuncque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent; eodem victu et cultu corporis utuntur. Gallis autem Provinciæ propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paulatim assuefacti superari, multisque victi prœliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXV. Hujus Hercyniæ silvæ, quæ supra demonstrata est, latitudo, IX dierum iter expedito patet. Non enim aliter finiri potest; neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum, et Nemetum, et Rauracorum finibus; rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium: hinc se flectit sinistrorsus, diversis a flumine regionibus; multarumque gentium fines propter ma-

gnitudinem attingit. Neque quisquam est hujus Germaniæ, qui se aut adisse ad initium ejus silvæ dicat, cum dierum iter LX processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quæ reliquis in locis visa non sint: ex quibus quæ maxime differant ab ceteris, et memoriæ prodenda videantur, hæc sunt.

XXVI. *Est bos, cervi figura: cujus a media fronte inter aures unum cornu existit excelsius, magisque directum his, quæ nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmæ, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminæ marisque natura; eadem forma magnitudoque cornuum.*

XXVII. *Sunt item, quæ appellantur Alces. Harum est consimilis capris figura, et varietas pellium: sed magnitudine paulo antecedunt; mutilæque sunt cornibus, et crura sine nodis articulisque habent: neque quietis causa procumbunt; neque, si quo afflictæ casu conciderint, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus, ad eas se applicant, atque ita paulum modo reclinatæ quietem capiunt: quarum ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consueverint, omnes eo loco, aut a radicibus subruunt, aut accidunt arbores tan-*

tum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc cum se ex consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere affligunt, atque una ipsæ concidunt.

XXVIII Tertium est genus eorum, qui Uri appellantur. Ii sunt magnitudine paulo infra elephantos; specie, et colore, et figura tauri. Magna vis est eorum, et magna velocitas; neque homini, neque feræ, quam conspexerint, parcunt. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant adolescentes, atque hoc genere venationis exercent; et, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quæ sint testimonio, magnam ferunt laudem: sed assuescere ad homines, et mansuefieri, ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum, et figura, et species, multum a nostrorum boum cornibus differt. Hæc studiose conquisita ab labris argento circumcludunt, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXIX. Cæsar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos se in silvas recepisse; inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturæ student, constituit non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto

exercitu, partem ultimam pontis, quæ ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum cc, rescindit; atque in extremo ponte turrim tabulatorum IV constituit, præsidiumque cohortium XII pontis tuendi causa ponit; magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco præsidioque C. Volcatium Tullum adolescentem præfecit: ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, *quæ est totius Galliæ maxima, atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius* D *in longitudinem patet*, L. Minucium Basilum cum omni equitatu præmittit, si quid celeritate itineris, atque opportunitate temporis proficere possit: monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua ejus adventus procul significatio fiat; sese confestim subsequi dixit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter, contraque omnium opinionem, confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum, cum in omnibus rebus, tum in re militari fortuna potest. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum

atque imparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nunciis afferretur: sic magnæ fuit fortunæ, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quod, ædificio circumdato silva, (*ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi æstus causa, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates*,) comites familiaresque ejus angusto in loco equitum nostrorum vim paulisper sustinuerunt. Iis pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvæ texerunt. Sic ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.

XXXI. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quod prœlio dimicandum non existimaverit; an tempore exclusus, et repentino equitum adventu prohibitus fuerit, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certe, clam dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere jussit; quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit. Qui proximi Oceanum fuerunt, ii in insulis sese occultaverunt, quas æstus efficere consuerunt: multi, ex suis finibus egressi, se

suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativulcus rex dimidiæ partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, ætate jam confectus, cum laborem aut belli aut fugæ sustinere non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Cæsarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret; neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, causam esse unam judicaret: nihil se de bello cogitasse; nulla Ambiorigi auxilia misisse. Cæsar, explorata re quæstione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum, copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Atuatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius, hiemandi causa, consederant. Hunc cum reliquis rebus locum probabat Cæsar, tum, quod superioris anni munitiones integræ manebant, ut militum labo-

rem sublevaret: præsidio impedimentis legionem XIV reliquit, unam ex iis III, quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem præfecit, ducentosque equites attribuit.

XXXIII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus III ad Oceanum versus in eas partes, quæ Menapios attingunt, proficisci jubet. C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quæ Atuaticis adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldim, quod influit in Mosam, extremasque Arduennæ partes, ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens, post diem VII sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quæ in præsidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si Reipubl. commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud initium belli capere possint.

XXXIV. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla; non præsidium, non oppidum, quod se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut

locus silvestris, aut palus impedita, spem præsidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. Hæc loca vicinitatibus erant nota; magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat universis, ab perterritis ac dispersis, periculum accidere,) sed in singulis militibus conservandis; quæ tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat: nam et prædæ cupiditas multos longius evocabat; et silvæ incertis occultisque itineribus, confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendæ plures manus, diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat præsidio barbaris; neque ex occulto insidiandi, et dispersos circumveniendi, singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur: ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo detrimento militum noceretur. Cæsar ad finitimas civitates nuncios dimittit: omnes evocat spe prædæ, ad diripiendos Eburones; ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionarius miles, peri-

clitetur; simul ut, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXV. Hæc in omnibus Eburonum partibus gerebantur; diesque appetebat VII, quem ad diem Cæsar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, et quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quæ parvam modo timoris causam afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad prædam evocari: cogunt equitum II millia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes, supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus ratibusque, XXX millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, præsidiumque ab Cæsare relictum: primos Eburonum fines adeunt: multos ex fuga dispersos excipiunt: magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati præda, longius procedunt. Non hos palus in bello latrociniisque natos, non silvæ morantur: quibus in locis sit Cæsar, ex captivis quærunt: profectum

longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis: *Quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini prædam, quibus jam licet esse fortunatissimis? III horis Atuatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit. Præsidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat.* Oblata spe, Germani, quam nacti erant prædam, in occulto relinquunt: ipsi Atuatucam contendunt, usi eodem duce, cujus hæc indicio cognoverant.

XXXVI. Cicero, qui per omnes superiores dies, præceptis Cæsaris, summa diligentia milites in castris continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, VII die, diffidens Cæsarem de numero dierum fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de ejus reditu fama afferebatur; simul, eorum permotus vocibus, qui illius patientiam, pene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret; nullum hujusmodi casum exspectans, quo, IX oppositis legionibus, maximoque equitatu, dispersis ac pene deletis hostibus, in millibus passuum III offendi posset; V cohortes frumentatum

mentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus ægri relicti; ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC sub vexillo una mittuntur: magna præterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quæ in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore, casu Germani equites interveniunt; protinusque eodem illo, quo venerant, cursu, ab Decumana porta in castra irrumpere conantur: nec prius sunt visi, objectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo, ut qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui non haberent facultatem. Inopinantes nostri re nova perturbantur; ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur hostes ex reliquis partibus, si quem aditum reperire possent. Ægre nostri portas tuentur; reliquos aditus locus ipse per se, munitioque defendit. Totis trepidatur castris; atque alius ex alio causam tumultus quærit: neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius jam capta castra pronunciat; alius deleto exercitu atque Imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique

novas sibi ex loco religiones fingunt; Cottæque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus præsidium. Perrumpere nituntur; seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXVIII. Erat æger in præsidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum apud Cæsarem duxerat, cujus mentionem superioribus prœliis fecimus; ac diem jam v cibo caruerat. Hic, diffisus suæ atque omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis, atque in porta consistit. Sequuntur hunc centuriones ejus cohortis, quæ in statione erat: paulisper prœlium una sustinent. Relinquit animus Sextium gravibus acceptis vulneribus: ægre per manus tractus, servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant, tantum ut in munitionibus consistere audeant, speciemque defensorum præbeant.

XXXIX. Interim, confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt: præcurrunt equites; quanto res sit in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla

munitio est, quæ perterritos recipiat: modo conscripti, atque usus militaris imperiti, ad tribunum mil. centurionesque ora convertunt; quid ab his præcipiatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, ab oppugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse, ex captivis cognoverant. Postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumulum procurrunt; hinc celeriter dejecti, se in signa manipulosque conjiciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto, ut celeriter perrumpant, censent; quoniam tam propinqua sint castra: et, si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse, confidunt; alii, ut in jugo consistant, atque eumdem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus: itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio, equite R. qui eis erat præpositus, per medios hostes perrumpunt, incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque eodem impetu, militum virtute servantur. At ii, qui in jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percep-

to, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent; neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt: sed se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserunt. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum, causa virtutis, in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute summotis hostibus, præter spem incolumis in castra pervenit: pars, a barbaris circumventa, periit.

XLI. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros jam constitisse in munitionibus videbant, cum ea præda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit, etiam post discessum hostium, terror, ut ea nocte, cum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Cæsarem exercitu. Sic omnium animos timor præoccupaverat, ut, pene alienata mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent; neque, incolumi exercitu, Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent: quem timorem Cæsaris adventus sustulit.

XLII. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione et præsidio essent emissæ, questus; ne minimo quidem casui locum relinqui debuisse, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse, indicavit: multo etiam amplius, quod pene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertissent. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.

XLIII. Cæsar, ad vexandos rursus hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia ædificia, quæ quisque conspexerat, incendebantur; præda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant: ut, si qui etiam in præsentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac sæpe in eum locum ventum est, tanto in omnes partes diviso equitatu, ut non modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane

etiam abisse ex conspectu contenderent; ut, spe consequendi illata, atque infinito labore suscepto, qui se summam a Cæsare gratiam inituros putarent, pene naturam studio vincerent; semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videretur: atque ille latebris, ac silvis, aut saltibus se eriperet; et noctu occultatus, alias regiones partesque peteret, non majore equitum præsidio, quam IV, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIV. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Cæsar, duarum cohortium damno, Durocortorum Rhemorum reducit; concilioque in eum locum Galliæ indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quæstionem habere instituit: et de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata, more majorum supplicium sumpsit. Nonnulli, judicium veriti, profugerunt: quibus cum aqua atque igni interdixisset, II legiones ad fines Trevirorum, II in Lingonibus, VI reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

LIBER VII.

I. QUIETA Gallia, Cæsar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de P. Clodii cæde; de Senatusque consulto certior factus, ut omnes Italiæ juniores conjurarent, delectum tota provincia habere instituit. Eæ res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur: addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur; *retineri urbano motu Cæsarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse*. Hac impulsi occasione, qui jam ante se populi R. imperio subjectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliæ conciliis, silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte: hunc casum ad ipsos recidere posse, demonstrant: miserantur communem Galliæ fortunam: omnibus pollicitationibus ac præmiis deposcunt, qui belli initium faciant, et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam esse dicunt, prius quam eorum clandestina consilia efferantur, ut Cæsar ab exercitu intercludatur: id esse facile, quod neque legio-

nes, absente Imperatore, audeant ex hibernis egredi; neque Imperator, sine præsidio, ad legiones pervenire possit: postremo in acie præstare interfici, quam non veterem belli gloriam, libertatemque, quam a majoribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, *se nullum periculum, communis salutis causa, recusare; principesque se ex omnibus bellum facturos* pollicentur: *et, quoniam in præsentia obsidibus cavere inter se non possent, ne res efferatur; ut jurejurando ac fide sanciatur petunt, (collatis militaribus signis, quo more eorum gravissimæ cerimoniæ continentur,) ne facto initio belli a reliquis deserantur.* Tunc, collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio disceditur.

III. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt; civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, (in iis C. Fusium Cottam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariæ jussu Cæsaris præerat,) interficiunt; bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliæ civitates fama perfertur: *nam, ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque*

gionesque significant: hunc alii deinceps excipiunt, et proximis tradunt; ut tum accidit. nam, quæ Genabi oriente Sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt: quod spatium est millium passuum circiter CLX.

IV. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summæ potentiæ adolescens, cujus pater principatum Galliæ totius obtinuerat, et ob eam caussam, quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus, facile eos incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia. Non tamen desistit; atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit: hortatur, ut, communis libertatis causa, arma capiant; magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paulo ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur: dimittit quoquo versus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovi-

ces, Andes, reliquosque omnes qui Oceanum attingunt, adjungit: omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus iis civitatibus obsides imperat, certum numerum militum celeriter ad se adduci jubet; armorum quantum quæque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit. In primis equitatui studet: summæ diligentiæ summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit. Nam, majore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat: leviore de causa, auribus desectis, aut singulis effossis oculis domum remittit; ut sint reliquis documento, et magnitudine pœnæ perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Luterium Cadurcum, summæ hominem audaciæ, cum parte copiarum in Ruthenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Æduos, quorum erant in fide, legatos mittunt, subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Ædui de consilio legatorum, quos Cæsar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt; qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Æduis dividit, paucos dies ibi morati,

neque flumen transire ausi, domum revertuntur, legatisque nostris renunciant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse: quibus id consilii fuisse cognoverint, ut si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. Id eane de causa, quam legatis pronunciarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges, eorum discessu, statim se cum Arvernis conjungunt.

VI. His rebus in Italiam Cæsari nunciatis, cum jam ille virtute Cn. Pompeii urbanas res commodiorem in statum pervenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset: nam, si legiones in Provinciam accerseret, se absente, in itinere prœlio dimicaturas intelligebat: si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Luterius Cadurcus in Ruthenos missus, eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Niriobriges et Gabalos, ab utrisquè obsides accipit; et, magna coacta manu, in Provinciam, Narbonem versus, eruptionem facere con-

tendit. Qua re nunciata, Cæsar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo cum venisset, timentes confirmat, præsidia in Ruthenis Provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quæ loca erant hostibus finitima, constituit; partem copiarum ex Provincia, supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire jubet.

VIII. His rebus comparatis, represso jam Luterio et remoto, quod intrare intra præsidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter impediebat; tamen discussa nive VI in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit: quibus oppressis inopinantibus, quod sic se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem homini unquam eo tempore anni semitæ patuerant; equitibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur, et quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter hæc fama ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumsistunt, at-

que obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; præsertim cum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

IX. At Cæsar biduum in iis locis moratus, quod hæc de Vercingetorige usu ventura, opinione præceperat, per causam supplementi equitatusque cogendi, ab exercitu discedit: Brutum adolescentem iis copiis præficit: hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur; daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo præmiserat, neque diurno, neque nocturno itinere intermisso, per fines Æduorum in Lingones contendit, ubi II legiones hiemabant; ut, si quid etiam de sua salute ab Æduis iniretur consilii, celeritate præcurreret. Eo cum pervenisset, ad reliquas legiones mittit; priusque in unum locum omnes cogit; quam de ejus adventu Arvernis nunciari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit; atque inde profectus, Gergoviam, Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico prœlio vic-

tos Cæsar collocaverat, Æduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam hæc res Cæsari difficultatem ad consilium capiendum afferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Æduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum in eo amicis præsidium videretur positum esse; sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Præstare visum est tamen omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Æduos de supportando commeatu; præmittit ad Boios, qui de suo adventu doceant, hortenturque ut in fide maneant; atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

XI. Altero die cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit: idque biduo circumvallavit; tertio die missis ex oppido legatis de deditione, arma proferri, jumenta produci, ac obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse, ut

quamprimum iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur: qui tum primum, allato nuncio de oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum iri existimarent, præsidium, Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo Cæsar pervenit; et, castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt, quæque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus ne noctu ex oppido profugerent, II legiones in armis excubare jubet. Genabenses, paulo ante mediam noctem, silentio ex oppido egressi, flumen transire cœperunt. Qua re per exploratores nunciata, Cæsar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit; atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti caperentur; quod pontis atque itinerum angustiæ multitudinis fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit; prædam militibus donat: exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Cæsaris adventu cognovit, oppugnatione desistit, atque obviam Cæsari proficiscitur. Ille oppidum Biturigum, positum in via, No-

viodunum oppugnare instituerat: quo ex oppido cum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suæque vitæ consuleret; ut celeritate reliquas res conficeret, qua plerasque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum transdita, cum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma jumentaque conquirerent; equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat: quem simulatque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato, arma capere, portas claudere, murum complere cœperunt. Centuriones in oppido, cum ex significatione Gallorum, novi aliquid ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis districtis, portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Cæsar ex castris equitatum educi jubet, prœliumque equestre committi: laborantibus jam suis Germanos equites circiter CD submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt; atque in fugam conjecti, multis amissis, sese ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti, comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existima-

bant, ad Cæsarem perduxerunt, seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Cæsar ad oppidum Avaricum, (quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissima regione,) profectus est: quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIV. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat, docet, *longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum; omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur: id esse facile, quod equitatu ipsi abundent, et quod anni tempore subleventur: pabulum secari non posse; necessario dispersos hostes ex ædificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Præterea, salutis causa, rei familiaris commoda negligenda: vicos atque ædificia incendi oportere, hoc spatio a Boia quoquo versus, quo pabulandi causa adire posse videantur: harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur. Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius a castris progressuros; neque interesse, ipsosne interficiant,*

impedimentisve exuant: quibus amissis, bellum geri non possit. Præterea, *oppida incendi oportere, quæ non munitione et loci natura ab omni sint periculo tuta: neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula; neu Romanis proposita ad copiam commeatus prædamque tollendam: hæc si gravia, aut acerba videantur, multo illa gravius æstimare debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quæ sit necesse accidere victis.*

XV. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur: hoc idem fit in reliquis civitatibus; in omnibus partibus incendia conspiciuntur: quæ etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se, prope explorata victoria, celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. Procumbunt Gallis omnibus ad pedes Bituriges, *ne pulcherrimam prope totius Galliæ urbem, quæ et præsidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur: facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum.* Datur petentibus venia, dissuadente pri-

mo Vercingetorige, post concedente, et precibus ipsorum, et misericordia vulgi. Defensores idonei oppido deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Cæsarem itineribus subsequitur; et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe millia passuum XVI. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quæ ad Avaricum agerentur, cognoscebat; et, quid fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque, cum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo afficiebat; etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis, Cæsar, quæ intermissa a flumine et palude, aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere cœpit: nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque Æduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adjuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumpserunt. Summa difficultate rei frumentariæ

affecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentia Æduorum, incendiis ædificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint, et, pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent: nulla tamen vox est ab iis audita populi R. majestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Cæsar, cum in opere singulas legiones appellaret, et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, *ne id faceret*, petebant: *sic se complures annos, illo imperante, meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam infecta re discederent: hoc se ignominiæ laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: præstare omnes perferre acerbitates, quam non civibus R. qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent.* Hæc eadem centurionibus tribunisque mil. mandabant, ut per eos ad Cæsarem deferrentur.

XVIII. Cum jam muro appropinquassent turres, ex captivis Cæsar cognovit, Vercingetorigem, consumpto pabulo, castra movisse propius Avaricum, atque ipsum, cum equitatu, expeditisque, qui inter equites prœliari consuessent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitra-

batur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Cæsaris cognito, carros impedimentaque sua in arctiores silvas abdiderunt; copias omnes, in loco edito atque aperto, instruxerunt: qua re nunciata, Cæsar celeriter sarcinas conferri, arma expediri jussit.

XIX. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant; generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, hæsitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci viderent, paratos prope æquo Marte ad dimicandum existimarent; qui iniquitatem conditionis perspicerent, inani simulatione sese ostentare cognoscerent. Indignantes milites Cæsar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, et signum prœlii exposcentes, edocet, *quanto detrimento, et quot virorum fortium morte necesse esset constare victoriam; quos cum sic animo paratos vide-*

ret, ut nullum pro sua laude periculum recusarent; summæ se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra: reliqua, quæ ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, cum ad suos redisset, proditionis insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non hæc omnia fortuitu, aut sine consilio, accidere potuisse: regnum illum Galliæ malle Cæsaris concessu, quam ipsorum habere beneficio. Tali modo accusatus, ad hæc respondit: *Quod castra movisset, factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet: equitum vero operam, neque in loco palustri desiderari debuisse; et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur: cui rei, propter animi mollitiem, studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent:*

Romani si casu intervenerint, fortunæ; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere potuerint; qui dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint: imperium se a Cæsare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quæ jam esset sibi ac omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Hæc ut intelligatis, inquit, *sincere a me pronunciari, audite Romanos milites.* Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat, et fame vinculisque excruciaverat. Ii jam ante edocti, quæ interrogati pronunciarent, *milites se esse legionarios* dicunt: *fame et inopia adductos, clam ex castris exisse, si quid frumenti, aut pecoris, in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi; nec jam vires sufficere cujusquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse Imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. Hæc a me*, inquit Vercingetorix, *beneficia habetis, quem proditionis insimulatis: cujus opera, sine vestro sanguine, tantum exercitum victorem fame pene consumptum vi-*

detis: quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.

XXI. Conclamat omnis multitudo, et suo more armis concrepat: quod facere in eo consueverunt, cujus orationem approbant: summum esse Vercingetorigem ducem; nec de ejus fide dubitandum, nec majori ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur: nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si oppidum retinuissent, summam victoriæ constare intelligebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cujusquemodi Gallorum occurrebant, *ut est summæ genus solertiæ, atque ad omnia imitanda, atque efficienda, quæ ab quoque traduntur, aptissimum.* Nam et laqueis falces avertebant; quas cum destinaverant, tormentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant: eo scientius, quod apud eos, magnæ sunt ferrariæ, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant, atque has coriis intexerant: tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus, aut aggeri ignem infe-

rebant,

rebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adæquabant, et apertos cuniculos præusta et præacuta materia, et pice fervefacta, et maximi ponderis saxis morabantur, mœnibusque appropinquare prohibebant.

XXIII. *Muris autem omnibus Gallicis hæc fere forma est. Trabes directæ perpetuæ in longitudinem, paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur: hæ revinciuntur introrsus, et multo aggere vestiuntur; ea autem, quæ diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. Iis collocatis et coagmentatis, alius insuper ordo adjicitur; ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissæ spatiis, singulæ singulis saxis interjectis, arte contineantur: sic deinceps omne opus contexitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quæ rectis lineis suos ordines servant: tum, ad utilitatem et defensionem urbium, summam habet opportunitatem; quod et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit: quæ, per-*

petuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi, neque distrahi potest.

XXIV. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites, cum toto tempore luto, frigore, et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia hæc superaverunt, et diebus XXV aggerem latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX, exstruxerunt. Cum is murum hostium pene contingeret, et Cæsar ad opus consuetudine excubaret, militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur; paulo ante III vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant; eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus jaciebant; picem alii, reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant: ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Cæsaris duæ semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus in opere erant, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris

multitudo ad restinguendum concurreret.

XXV. Cum in omnibus locis, consumpta jam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriæ redintegraretur, eo magis, quod deustos turrium pluteos videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliæ salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur; accidit inspectantibus nobis, quod, dignum memoria visum, prætermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis transditas glebas in ignem e regione turris projiciebat, scorpione ab latere dextro transjectus, exanimatusque concidit: hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius, et tertio quartus; nec ille prius est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam restincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die, consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magna jactura suo-

rum sese effecturos sperabant: propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant; et palus, quæ perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, cum matresfamilias repente in publicum procurrerunt, flentesque projectæ ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturæ et virium infirmitas impediret. Ubi eos perstare in sententia viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare, et significare de fuga Romanis cœperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viæ præoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Cæsar, promota turri, directisque operibus, quæ facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est; quod paulo incautius custodias in muro dispositas videbat, suosque languidius in opere versari jussit, et, quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriæ perciperent, iis, qui primi murum ascendissent, præmia

proposuit, militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter compleverunt.

XXVIII. Hostes re nova perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt; hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt; veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus; pars jam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic, et Genabensi caede, et labore operis incitati, non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL millium, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt: quos ille, multa jam nocte, silentio sic ex fuga excepit, (veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur,) ut, procul in via dispositis familiaribus suis, principibusque civitatum, disparandos, dedu-

cendosque ad suos curaret, quæ cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXIX. Postero die, concilio convocato, consolatus cohortatusque est, *ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute, neque in acie vicisse Romanos; sed artificio quodam et scientia oppugnationis; cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus exspectent: sibi nunquam placuisse Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum, et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter majoribus commodis sanaturum: nam quæ ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adjuncturum; atque unum consilium totius Galliæ effecturum; cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere: idque se prope jam effectum habere: interea æquum esse, ab iis, communis salutis causa, impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius hostium repentinos impetus sustinere possent.*

XXX. Fuit hæc oratio non ingrata Gallis, maxime, quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, ne-

que se in occultum abdiderat, neque conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere et præsentire existimabatur, quod, re integra, primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque ut reliquorum Imperatorum res adversæ auctoritatem minuunt; sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur. Simul in spem veniebant, ejus affirmatione, de reliquis adjungendis civitatibus: primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt; et sic sunt animo consternati homines insueti laborum, ut omnia, quæ imperarentur, sibi patienda existimarent.

XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret; atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat: quorum quisque aut oratione subdola, aut amicitia, facillime capi posset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat: simul, ut deminutæ copiæ redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus; quem, et quam ante diem, in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti jubet. His rebus celeriter

id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Theutomatus Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cujus pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

XXXII. Cæsar Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Jam prope hieme confecta, cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur, et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Æduorum veniunt, oratum, *ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quod, cum singuli magistratus antiquitus creari, atque regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magistratum gerant; et se uterque eorum legibus creatum esse dicat: horum esse alterum Convictolitanem, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima familia natum, atque ipsum hominem summæ potentiæ, et magnæ cognationis, cujus frater Vedeliacus proximo anno eumdem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis, divisum senatum,*

tum, divisum populum in suas cujusque eorum clientelas: quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum civitatis parte confligat: id ne accidat, positum in ejus diligentia atque auctoritate.

XXXIII. Cæsar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat: tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent; ne tanta et tam conjuncta populo R. civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet; atque ea pars, quæ minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige accerseret, huic rei prævertendum existimavit: et quod, legibus Æduorum, iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure aut legibus eorum diminuisse videretur, ipse in Æduos proficisci statuit; senatumque omnem, et quos inter controversia esset, Decetiam ad se evocavit. Cum prope omnis civitas eo convenisset, doceretur que, paucis clam vocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renunciatum; cum leges, duos ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohîberent: Cotum magistratum depo-

nere coëgit; Convictolitanem, qui per sacerdotes, more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito, cohortatus Æduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur, atque omnibus omissis rebus, huic bello servirent, eaque, quæ meruissent, præmia ab se, devicta Gallia, exspectarent; equitatumque omnem, et peditum millia x sibi celeriter mitterent, quæ in præsidiis rei frumentariæ causa disponeret; exercitum in duas partes divisit: IV legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit: VI ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit. Equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere cœpit.

XXXV. Cum uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castris castra poneret; dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent: erat in magnis Cæsari difficultatibus res, ne majorem æstatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri soleat. Itaque, ne id accideret, silvestri loco

castris positis, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum II legionibus in occulto restitit: reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit; demptis quartis quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His quam longissime possent progredi jussis, cum jam ex diei tempore conjecturam caperet, in castra perventum; iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere cœpit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Cæsar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit; equestrique prœlio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quæ posita in altissimo monte omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit: de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civitatum copias collocaverat; atque omnibus ejus jugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem spe-

ciem præbebat: principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce ad se quotidie convenire jubebat; seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin, equestri prœlio, interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie munitus, atque ex omni parte circumcisus; (quem si tenerent nostri, et aquæ magna parte, et pabulatione libera, prohibituri hostes videbantur:) sed is locus præsidio ab iis non nimis firmo tenebatur. Tum silentio noctis Cæsar ex castris egressus, prius quam subsidium ex oppido venire posset, dejecto præsidio, potitus loco, duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit; ut tuto ab repentino hostium incursu, etiam singuli commeare possent.

XXXVII. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Æduus, cui magistratum adjudicatum a Cæsare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia, cum quibusdam adolescentibus colloquitur; quorum erat princeps Litavicus, atque ejus fratres, amplissima familia nati

adolescentes. Cum iis præmium communicat, hortaturque eos, *ut se liberos, et imperio natos, meminerint: unam esse Æduorum civitatem, quæ certissimam Galliæ victoriam distineat: ejus auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Cæsaris beneficio affectum; sic tamen, ut justissimam apud eum causam obtinuerit: sed plus communi libertati tribuere. Cur enim potius Ædui de suo jure et de legibus ad Cæsarem disceptatorem, quam Romani ad Æduos, veniant?* Celeriter adolescentibus, et oratione magistratus, et præmio deductis, cum se vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quærebatur; quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, ut Litavicus decem illis millibus, quæ Cæsari ad bellum mitterentur, præficeretur, atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Cæsarem præcurrerent: reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litavicus, accepto exercitu, cum millia passuum circiter XXX ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans: *Quo proficiscimur*, inquit, *milites? Omnis noster equitatus*,

nobilitas omnis interiit ; principes civitatis Eporedorix et Virdumarus, insimulati proditionis ab Romanis, indicta causa, interfecti sunt. Hæc ab iis cognoscite, qui ex ipsa cæde fugerunt : nam ego, fratribus atque omnibus propinquis meis interfectis, dolore prohibeor, quæ gesta sunt, pronunciare. Producuntur ii, quos ille edocuerat quæ dici vellet ; atque eadèm, quæ Litavicus pronunciaverat, multitudini exponunt : *multos equites Æduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur ; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media cæde profugisse.* Conclamant Ædui, et Litavicum obsecrant, ut sibi consulat. *Quasi vero*, inquit ille, *consilii sit res ; ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere, et cum Arvernis nosmet conjungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admisso, Romani jam ad nos interficiendos concurrant ? Proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt ; atque hos latrones interficiamus.* Ostendit cives Romanos, qui ejus præsidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit ; ipsos crudeliter excruciatos interficit : nuncios tota civitate Æduorum dimittit : eodem mendacio, de cæde

equitum et principum, permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.

XXXIX. Eporedorix Æduus, summo loco natus adolescens, et summæ domi potentiæ; et una Virdumarus, pari ætate et gratia, sed genere dispari, quem Cæsar sibi ab Divitiaco transditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat; in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio; et, in illa magistratuum controversia, alter pro Convictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnaverat. Ex iis Eporedorix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Cæsarem defert; orat, *ne patiatur civitatem, pravis adolescentium consiliis, ab amicitia populi Rom. deficere: quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus conjunxerint; quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento æstimare posset.*

XL. Magna affectus sollicitudine hoc nuncio Cæsar, quod semper Æduorum civitati præcipue indulserat, nulla interposita dubitatione, legiones expeditas IV, equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra; quod res in celeritate posita

esse videbatur. C. Fabium legatum, cum legionibus II, castris præsidio relinquit. Fratres Litavici, cum comprehendi jussisset, paulo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, *ne necessario tempore itineris labore permoveantur*, cupidissimis omnibus, progressus millia passuum XXV, agmen Æduorum conspicatus, immisso equitatu, iter eorum moratur atque impedit; interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et Virdumarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque appellare, jubet. Iis cognitis, et Litavici fraude perspecta, Ædui manus tendere, deditionem significare, et projectis armis, mortem deprecari incipiunt. Litavicus, cum suis clientibus, *quibus nefas, more Gallorum est, etiam in extrema fortuna, deserere patronos*, Gergoviam profugit.

XLI. Cæsar, nunciis ad civitatem Æduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere, equites a Fabio missi, quanto res in periculo esset, exponunt: summis copiis castra oppugnata demonstrant, cum crebro integri defes-

sis succederent, nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus, propter magnitudinem castrorum, perpetuo esset iisdem in vallo permanendum: multitudine sagittarum, atque omnis generis telorum, multos vulneratos: ad hæc sustinenda, magno usui fuisse tormenta: Fabium, discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras; pluteosque vallo addere, et se in posterum diem similem ad casum parare. Iis rebus cognitis, Cæsar, summo studio militum, ante ortum solis in castra pervenit.

XLII. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Ædui, primis nunciis a Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas; quæ maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeat pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, cædes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebemque ad furorem impellit; ut, facinore admisso, ad sanitatem reverti pudeat. M. Aristium tribunum mil. iter ad legionem facientem, fide data, ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus

impedimentis exuunt; repugnantes, diem noctemque obsident: multis utrimque interfectis, majorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim, nuncio allato, omnes eorum milites in potestate Cæsaris teneri, concurrunt ad Aristium: nihil publico factum consilio demonstrant: quæstionem de bonis direptis decernunt: Litavici fratrumque bona publicant: legatos ad Cæsarem, sui purgandi gratia, mittunt. Hæc faciunt, recuperandorum suorum causa: sed, contaminati facinore, et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore pœnæ exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt, civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quæ tametsi Cæsar intelligebat, tamen, quam mitissime potest, legatos appellat: *nihil se, propter inscientiam levitatemque vulgi, gravius de civitate judicare; neque de sua in Æduos benevolentia diminuere.* Ipse majorem Galliæ motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum a Gergovia discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio nata a timore defectionis, similis fugæ videretur.

XLIV. Hæc cogitanti, accidere visa

est facultas bene rei gerendæ: nam cum minora in castra, operis perspiciendi causa, venisset; animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui, superioribus diebus, vix præ multitudine cerni poterat. Admiratus, quærit ex perfugis causam: quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Cæsar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope æquum, sed hac silvestre et angustum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi: vehementer huic illos loco timere; nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin pene circumvallati, atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

XLV. Hac re cognita, Cæsar mittit complures equitum turmas eo de media nocte: iis imperat, ut paulo tumultuosius omnibus in locis pervagentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, deque iis stramenta detrahi; mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvehi jubet: his paucos addit equites, qui latius, ostentationis causa, vagarentur: longo circuitu easdem omnes

jubet petere regiones. Hæc procul ex oppido videbantur; ut erat a Gergovia despectus in castra: neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, et paulum progressam inferiore loco constituit, silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo munitionum copiæ transducuntur. Vacua castra hostium Cæsar conspicatus, tectis insignibus suorum, occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit; legatisque, quos singulis legionibus præfecerat, quid fieri vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi, aut spe prædæ longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non prœlii. His rebus expositis, signum dat, et ab dextra parte alio adscensu eodem tempore Æduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie atque initio adscensus, recta regione, si nullus anfractus intercederet, M C C passus aberat: quidquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. A medio fere colle in longitudine, ut natura montis ferebat, ex

grandibus saxis VI pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, præduxerant Galli; atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, signo dato, celeriter ad munitionem perveniunt; eamque transgressi, trinis castris potiuntur: ac tanta fuit in capiendis castris celeritas, ut Theutomatus rex Nitiobrigum subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus prædantium militum eriperet.

XLVII. Consecutus id, quod animo proposuerat, Cæsar, receptui cani jussit; legionisque decimæ, quacum erat concionatus, signa constitere: at reliquarum milites legionum, non exaudito tubæ sono, quod satis magna vallis intercedebat; tamen a tribunis militum, legatisque, ut erat a Cæsare præceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriæ, et hostium fuga, superiorumque temporum secundis prœliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent: neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarunt. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tu-

multu perterriti, cum hostes intra portas esse existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matresfamilias de muro vestem argentumque jactabant; et pectore nudo prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent; neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent; nonnullæ de muris per manus demissæ, sese militibus transdebant. L. Fabius centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se Avaricensibus præmiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet; tres suos nactus manipulares, atque ab iis sublevatus, murum adscendit; eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa, convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum ab Romanis teneri, præmissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat: quorum cum magna multitudo convenisset, matresfamilias, quæ paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et, more Gallico, passum capillum os-

tentare, liberosque in conspectu proferre cœperunt. Erat Romanis, nec loco, nec numero æqua contentio: simul et cursu, et spatio pugnæ defatigati, non facile recentes atque integros sustinebant.

XLIX. Cæsar, cum iniquo loco pugnari, hostiumque augeri copias videret; præmetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris præsidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros depulsos loco vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnæ exspectabat.

L. Cum acerrime cominus pugnaretur; hostes, loco et numero; nostri, virtute confiderent: subito sunt Ædui visi, ab latere nostris aperto, quos Cæsar ab dextra parte alio adscensu, manus distinendæ causa, miserat. Ii similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt; ac, tametsi dextris humeris exertis animadvertebantur, quod insigne pacatis esse consueverat; tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum adscenderant, circum-

venti atque interfecti, de muro præcipitabantur. M. Petreius ejusdem legionis centurio, cum portas exscindere conatus esset, a multitudine oppressus, ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, *Quoniam*, inquit, *me una vobiscum servare non possum, vestræ quidem certe saluti prospiciam, quos, cupiditate gloriæ adductus, in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite :* simul irrupit in medios hostes ; duobusque interfectis, reliquos a porta paulum submovit. Conantibus auxiliari suis, *Frustra*, inquit, *meæ vitæ subvenire conamini, quem jam sanguis viresque deficiunt. Proinde hinc abite, dum est facultas ; vosque ad legionem recipite.* Ita pugnans, post paulum concidit, ac suis saluti fuit.

LI. Nostri, cum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis, dejecti sunt loco : sed intolerantius Gallos insequentes legio X tardavit ; quæ pro subsidio paulo æquiore loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt ; quæ ex castris minoribus eductæ, cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis

suos

suos intra munitiones reduxit. Eodie, milites sunt paulo minus DCC desiderati.

LII. Postero die Cæsar, concione advocata, *temeritatem cupiditatemque militum reprehendit; quod sibi ipsi judicavissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur; neque, signo recipiendi dato, constitissent, neque a tribunis militum legatisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas loci posset; quid ipse ad Avaricum sensisset; cum, sine duce, et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci acciperet: quantopere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tantopere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: non minus se in milite modestiam et continentiam, quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.*

LIII. Hac habita concione, et ad extremum confirmatis militibus, *ne ob hanc causam animo permoverentur; neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent*, eadem de profectione

cogitans, quæ ante senserat, legiones ex castris educit, aciemque idoneo loco constituit. Cum Vercingetorix nihilo magis in æquum locum descenderet, levi facto equestri prœlio, atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam, militumque animos confirmandos, factum existimans, in Æduos castra movit. Ne tum quidem insecutis hostibus, III die ad flumen Elaver pontem refecit, atque exercitum transduxit.

LIV. Ibi a Virdumaro atque Eporedorige Æduis appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Æduos profectum: opus esse et ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Æduorum Cæsar perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat; tamen retinendos eos non censuit, ne aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his, breviter sua in Æduos merita exposuit: *quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis; quam in fortunam, quamque in amplitudi-*

nem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis, eos ab se dimisit.

LV. Noviodunum erat oppidum Æduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Cæsar omnes obsides Galliæ, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, hujus belli causa, in Italia atque Hispania coemptorum, miserat. Eo cum Eporedorix Virdumarusque venissent, et de statu civitatis cognovissent; Litavicum Bibracte ab Æduis receptum, quod est oppidum apud eos maximæ auctoritatis; Convictolitanem magistratum, magnamque partem senatus ad eum convenisse; legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos, non prætermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, quique eo negotiandi aut itineris causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab se teneri non posse judicabant, ne cui esset usui Romanis, in-

cenderunt; frumenti, quod subito potuerunt, navibus avexerunt; reliquum, flumine, atque incendio corruperunt: ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, præsidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere, equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris causa, ostentare cœperunt; si aut re frumentaria Romanos excludere, aut adductos inopia ex Provincia expellere possent: quam ad spem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado transiri non posse videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis, Cæsar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum; ut prius, quam essent majores eo copiæ coactæ, dimicaret. Nam ut, commutato consilio, iter in Provinciam converteret, id ne tum quidem necessario faciendum existimabat; cum infamia atque indignitas rei, et oppositus mons Cebenna, viarumque difficultas impediebat; tum maxime, quod adjungi Labieno, atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer cupiebat. Itaque, admodum magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo

atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumem exercitum transduxit: frumentumque in agris, et copiam pecoris nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senones facere instituit.

LVII. Dum hæc apud Cæsarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis præsidio, cum IV legionibus Lutetiam proficiscitur; (id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanæ:) cujus adventu ab hostibus cognito, magnæ ex finitimis civitatibus copiæ convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco; qui prope confectus ætate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is, cum animadvertisset perpetuam esse paludem, quæ influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit; nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e

castris III vigilia egressus, eodem quo venerat itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum in insula Sequanæ positum, ut paulo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L, celeriterque conjunctis, atque eo militibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur: refectoque ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit, et secundo flumine ad Lutetiam iter facere cœpit. Hostes, re cognita ab iis qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendi, pontesque ejus oppidi rescindi jubent; ipsi, profecti palude, in ripis Sequanæ, e regione Lutetiæ, contra Labieni castra considunt.

LIX. Jam Cæsar a Gergovia discessisse audiebatur: jam de Æduorum defectione, et secundo Galliæ motu, rumores afferebantur; Gallique in colloquiis, interclusum itinere et Ligere Cæsarem, inopia frumenti coactum, in Provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Æduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere, atque aperte bellum parare cœperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, at-

que antea senserat, intelligebat: neque jam, ut aliquid acquireret, prœlioque hostes lacesseret; sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quæ civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant: alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum legiones a præsidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum concilio convocato, cohortatus, ut ea, quæ imperasset, diligenter industrieque administrarent; naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit: et, prima confecta vigilia, IV millia passuum secundo flumine progredi silentio, ibique se exspectari, jubet: V cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris præsidio relinquit: V ejusdem legionis reliquas, de media nocte, cum omnibus impedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam lintres; has magno sonitu remorum incitatas, in eamdem partem mittit. Ipse post paulo, silentio egressus cum III. legionibus, eum locum petit, quo naves appelli jusserat.

LXI. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio præfecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nunciatur, in castris Romanorum præter consuetudinem tumultuari, et magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, et paulo infra milites navibus transportari. Qubus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones, atque omnes perturbatos defectione Æduorum fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt: nam et præsidio e regione castrorum relicto, et parva manu Metiosedum versus missa, quæ tantum progrederetur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LXII. Prima luce, et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, *ut suæ pristinæ virtutis, et tot secundissimorum prœliorum memoriam tenerent; atque ipsum Cæsarem, cujus ductu sæpenumero hostes superassent, adesse præsentem*

tem existimarent; dat signum prœlii. Primo concursu, ab dextro cornu, ubi VII legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fugam conjiciuntur: ab sinistro, quem locum XII legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugæ quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriæ, cum VII legionis Tribunis esset nunciatum, quæ in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt, signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit; sed circumventi omnes, interfectique sunt: eamdem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui præsidio contra castra Labieni erant relicti, cum prœlium commissum audissent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt; neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvæ montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant; inde, cum omnibus copiis, ad Cæsarem pervenit.

LXIII. Defectione Æduorum cogni-

ta, bellum augetur: legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Cæsar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Ædui, ut ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata, contendunt, ut, ipsis summa imperii transdatur: et re in controversiam deducta, totius Galliæ concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes: multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant Imperatorem. Ab hoc concilio Rhemi, Lingones, Treviri abfuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treviri, quod aberant longius, et ab Germanis premebantur: quæ fuit causa, quare toto abessent bello, et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Ædui ferunt, se dejectos principatu: queruntur fortunæ commutationem; et Cæsaris indulgentiam in se requirunt: neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summæ spei adolescentes, Eporedorix et Virdumarus, Vercingetorigi parent.

LXIV. Ille imperat reliquis civitatibus obsides. Denique ei rei constituit

diem: huc omnes equites, XV millia numero, celeriter convenire jubet. Peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit; neque fortunam tentaturum, neque acie dimicaturum: sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: æquo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant, ædificiaque incendant; qua rei familiaris jactura, perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Æduis, Segusianisque, qui sunt finitimi Provinciæ, X millia peditum imperat; huc addit equites DCCC: his præficit fratrem Eporedorigis, bellumque inferre Allobrogibus jubet. Altera ex parte, Gabalos, proximosque pagos Arvernorum, in Helvios, item Ruthenos Cadurcosque, ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos, mittit. Nihilo minus clandestinis nunciis legationibusque Allobroges sollicitat, quorum mentes nondum a superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus, pecunias; civitati autem, imperium totius provinciæ pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisa erant præsidia cohortium duarum et viginti, quæ ex ipsa coacta provincia, ab L. Cæsare legato ad omnes partes oppo-

nebantur. Helvii sua sponte cum finitimis prœlio congressi, pelluntur; et, C. Valerio Donotauro Caburi filio principe civitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis præsidiis, magna cum cura et diligentia suos fines tuentur. Cæsar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat, et, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat; equitesque ab his accersit, et levis armaturæ pedites, qui inter eos prœliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis mil. reliquisque, sed et equitibus Romanis, atque evocatis, equos sumit, Germanisque distribuit.

LXVI. Interea dum hæc geruntur, hostium copiæ ex Arvernis, equitesque, qui toti Galliæ erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, cum Cæsar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciæ ferri posset, circiter millia passuum x ab Romanis, trinis castris Vercingetorix consedit, convocatisque ad concilium præfectis equitum, *venisse tempus victoriæ* demonstrat; *fugere*

in Provinciam Romanos, Galliaque excedere: id sibi ad præsentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium, parum profici: majoribus enim coactis copiis reversuros, neque finem bellandi facturos: proinde, agmine impeditos adoriantur: si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur, iter confici non posse: sin, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis, suæ saluti consulant, et usu rerum necessariarum, et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare: id quo majore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum. Conclamant equites, *sanctissimo jurejurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per hostium agmen perequitarit.*

LXVII. Probata re, atque omnibus ad jusjurandum adactis, postero die, in tres partes distributo equitatu, duæ se acies a duobus lateribus ostendunt: una a primo agmine iter impedire cœpit. Qua re nunciata, Cæsar suum quoque equitatum tripartito divisum ire contra hostem jubet. Pugnatur una omnibus in partibus.

Consistit agmen. Impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare, aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Cæsar, aciemque converti jubebat: quæ res et hostes ad insequendum tardabat, et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt: fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur veriti, se fugæ mandant. Omnibus locis fit cædes. Tres nobilissimi Ædui capti, ad Cæsarem perducuntur; Cotus præfectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus, qui, post defectionem Litavici, pedestribus copiis præfuerat; et Eporedorix, quo duce ante adventum Cæsaris Ædui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit; protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere cœpit; celeriterque impedimenta ex castris educi, et se subsequi jussit. Cæsar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus præsidio relic-

tis, sequutus, quantum diei tempus est passum, circiter III millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

LXIX. *Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum edito loco; ut, nisi obsidione, expugnari non posse videretur: cujus collis radices, duo duabus ex partibus flumina subluebant. Ante oppidum planities circiter millia passuum* III *in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio oppidum cingebant.* Sub muro, quæ pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiæ Gallorum compleverant; fossamque, et maceriam sex in altitudinem pedum præduxerant. Ejus munitionis, quæ ab Romanis instituebatur, circuitus XI millia passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita; ibique castella XXIII facta; in quibus castellis interdiu stationes disponebantur, ne qua subito irruptio fieret: hæc eadem noctu, excubitoribus ac firmis præsidiis tenebantur.

LXX. Opere instituto, fit equestre

prœlium in ea planitie, quam intermissam collibus III millium passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris, Cæsar Germanos submittit; legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Præsidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam conjecti, se ipsi multitudine impediunt; atque angustioribus portis (relictis) coarctantur. Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna cædes: nonnulli, relictis equis; fossam transire, et maceriam transcendere conantur. Paulum legiones Cæsar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur; venire ad se confestim existimantes, ad arma conclamant: nonnulli perterriti, in oppidum irrumpunt. Vercingetorix jubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem a se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, *ut suam quisque eorum civitatem adeat; omnesque, qui per ætatem arma ferre possint, ad bel-*

lum cogant: sua in illos merita proponit; obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant, neu se, de communi libertate optime meritum, in cruciatum hostibus dedant: qui si indiligentiores fuerint, millia hominum LXXX *delecta secum interitura demonstrat: ratione inita, frumentum se exigue dierum* XXX *habere, sed paulo etiam longius tolerare posse parcendo.* His datis mandatis, qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit: frumentum omne ad se ferri jubet: capitis pœnam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit: frumentum parce et paulatim metiri instituit: copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliæ exspectare, et bellum administrare parat.

LXXII. Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis, Cæsar hæc genera munitionis instituit. *Fossam pedum* XX *directis lateribus duxit; ut ejus solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant: reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedibus* CD *reduxit: id hoc consilio, (quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum opus corona militum cingeretur;) ne de improviso, aut*

noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, XV pedes latas, eadem altitudine, perduxit: quarum interiorem, campestribus ac demissis locis, aqua ex flumine derivata, complevit: post eas aggerem, et vallum XII pedum exstruxit: huic loricam pinnasque adjecit, grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent: et turres toto opere circumdedit, quæ pedes LXXX inter se distarent.

LXXIII. Erat uno tempore et materiari, et frumentari, et tantas munitiones fieri necesse, deminutis nostris copiis, quæ longius ab castris progrediebantur: et nonnunquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis facere summa vi conabantur; quare ad hæc rursus opera addendum Cæsar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. *Itaque truncis arborum, aut admodum firmis ramis abscissis, atque horum dolabratis atque præacutis cacuminibus, perpetuæ fossæ, quinos pedes altæ, ducebantur. Huc illi stipites demissi, et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjuncti*

inter se, atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant: hos, Cippos appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem dispositis, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paulatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites, feminis crassitudine, ab summo præacuti et præusti, demittebantur; ita ut non amplius IV *digitis ex terra eminerent: simul, confirmandi et stabiliendi causa, singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur: reliqua pars scrobis, ad occultandas insidias, viminibus ac virgultis integebatur. Hujus generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant: id, ex similitudine floris, Lilium appellabant. Ante hæc, taleæ pedem longæ, ferreis hamis infixis, totæ in terram infodiebantur; mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disserebantur, quos Stimulos nominabant.*

LXXIV. His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit æquissimas, pro loci natura, XIV millia passuum complexus, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit; ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, ejus discessu, munitionum præsidia circumfundi possent; neu cum periculo ex castris egredi coge-

rentur: dierum xxx pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

LXXV. Dum hæc ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, (ut censuit Vercingetorix,) convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Æduis, atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, millia xxxv; parem numerum Arvernis, adjunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Xantonibus, Ruthenis, Carnutibus, xii millia; Bellovacis, x; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus, et Turonis, et Parisiis, et Helviis. Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus, quina millia; Aulercis Cenomanis, totidem; Atrebatibus, iv millia; Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus, terna; Rauracis, et Boiis, xxx; universis civitatibus, quæ Oceanum attingunt, quæque eorum consuetudine Armoricæ appellantur, (quo sunt in numero Curiosolites,

Rhedones, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli,) sena. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt; quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen a Comio, pro ejus hospitio II millia miserunt.

LXXVI. Hujus opera Comii, ita ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Cæsar: pro quibus meritis civitatem ejus immunem esse jusserat; jura legesque reddiderat; atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universæ Galliæ consensio fuit libertatis vindicandæ, et pristinæ belli laudis recuperandæ, ut neque beneficiis, neque amicitiæ memoria moverentur; omnesque et animo, et opibus in id bellum incumberent, coactis equitum IIX millibus, et peditum circiter CCXL. Hæc in Æduorum finibus recensebantur; numerusque inibatur: præfecti constituebantur: Comio Atrebati, Virdumaro et Eporedorigi Æduis, Vergasillauno Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii transditur. Iis delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres, et fiduciæ pleni, ad Alesiam proficiscuntur; nec erat om-

nium quisquam, qui adspectum modo tantæ multitudinis sustineri posse arbitraretur; præsertim ancipiti prœlio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, et foris tantæ copiæ equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiæ obsidebantur, præterita die, qua suorum auxilia exspectaverant, consumpto omni frumento, inscii, quid in Æduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant: ac, variis dictis sententiis, quarum pars, deditionem; pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant; non prætereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernis natus loco, et magnæ habitus auctoritatis, *Nihil*, inquit, *de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinæ residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus, inopiam paulisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam pro-*

barem, (nam apud me multum dignitas potest;) si nullam, præterquam vitæ nostræ, jacturam fieri viderem: sed, in consilio capiendo, omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum millibus LXXX *uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si pene in ipsis cadaveribus prælio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio spoliare, qui vestræ salutis causa suum periculum neglexerint; nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi, omnem Galliam prosternere, ac perpetuæ servituti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri putatis? Si illorum nunciis confirmari non potestis, omni aditu præcepto, iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum; cujus rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri majores, nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque, fecerunt: qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui ætate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt; neque se hostibus transdiderunt; cujus rei exemplum si non habe-*

remus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi, pulcherrimum judicarem. Nam quid huic simile bello fuit? Depopulata Gallia, magnaque illata calamitate, Cimbri finibus nostris aliquando excesserunt, atque alias terras petierunt; jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere, atque his æternam injungere servitutem? neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quæ in longinquis nationibus geruntur, ignoratis; respicite finitimam Galliam, quæ in provinciam redacta, jure et legibus commutatis, securibus subjecta, perpetua premitur servitute.

LXXVIII. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valetudine aut ætate inutiles sunt bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Ii, cum ad munitiones Romanorum accessissent,

sent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo juvarent. Hos Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

LXXIX. Interea Comius, reliquique duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt; et, colle exteriore occupato, non longius D passibus a nostris munitionibus considunt. Postero die, equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III millia passuum patere demonstravimus, complent; pedestresque copias, paulum ab eo loco, abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad lætitiam excitantur. Itaque, productis copiis, ante oppidum considunt; et proximam fossam cratibus integunt, atque aggere explent; seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

LXXX. Cæsar, omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit; equitatum ex castris educi, et prœlium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quæ summum undique jugum tenebant, despectus: atque om-

nium militum intenti animi pugnæ eventum exspectabant. Galli, inter equites, raros sagittarios, expeditosque levis armaturæ interjecerant; qui suis cedentibus auxilio succurrerent, et nostrorum equitum impetum sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati, prœlio excedebant. Cum suos pugna superiores esse Galli confiderent, et nostros premi multitudine viderent; ex omnibus partibus, et ii qui munitionibus continebantur, et ii qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte aut turpiter factum celari poterat; utrosque et laudis cupiditas, et timor ignominiæ ad virtutem excitabat. Cum a meridie prope ad Solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt: quibus in fugam conjectis, sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecuti, sui colligendi facultatem non dederunt: at ii, qui ab Alesia processerant, mœsti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio, magno cratium, sca-

larum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent; crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque, quæ ad oppugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus, sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris adempto, multa utrimque vulnera accipiuntur, complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius, et C. Trebonius, legati, quibus eæ partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte premi nostros intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur; aut ex vallo et turribus transjecti pilis muralibus interibant. Mul-

tis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quæ a Vercingetorige ad eruptionem præparata erant, proferunt, priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita, re infecta, in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant consulunt: locorum peritos adhibent; ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a Septemtrionibus collis; quem quia, propter magnitudinem circuitus, opere circumplecti non potuerant nostri, necessario pene, iniquo loco et leniter declivi castra fecerant. Hæc C. Antistius Reginus, et C. Caninius Rebilus, legati, cum II legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LV millia ex omni numero deligunt earum civitatum, quæ maximam virtutis opinionem habebant: quid, quoque pacto, agi placeat, occulte inter se constituunt: adeundi tempus definiunt, cum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex IV du-

cibus, propinquum Vercingetorigis, præficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit; militesque ex nocturno labore sese reficere jussit. Cum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quæ supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, et reliquæ copiæ sese pro castris ostendere cœperunt.

LXXXIV. Vercingetorix ex arce Alesiæ suos conspicatus, ex oppido egreditur; ac crates, longurios, musculos, falces, reliquaque, quæ eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis; atque omnia tentantur: quæ minime pars firma visa est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur; nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit; quod suum periculum in aliena vident virtute consistere: omnia enim plerumque quæ absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

LXXXV. Cæsar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse

tempus, quo maxime contendi conveniat. Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium, magnum habet momentum. Alii tela conjiciunt; alii testudine facta subeunt, defatigatis in vicem integri succedunt. Agger ab universis in munitionem conjectus, et adscensum dat Gallis, et, quæ in terram occultaverant Romani, contegit: nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Cæsar Labienum cum cohortibus VI subsidio laborantibus mittit. Imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnaret: id, nisi necessario, non faciat. Ipse adit reliquos: cohortatur, ne labori succumbant: omnium superiorum dimicationum fructum, in eo die atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca prærupta ex adscensu tentant. Huc ea, quæ paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere, et cratibus, aditus expediunt: falcibus vallum, ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Cæsar mittit primo Brutum adolescentem, cum cohortibus VI; post, cum aliis VII, Fabium legatum: postremo ipse, cum vehementius pugnaretur, integros subsidio adducit. Restituto prœlio, ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit: cohortes IV ex proximo castello educit; equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones, et ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fossæ vim hostium sustinere poterant, coactis una de quadraginta cohortibus, quas ex proximis præsidiis deductas fors obtulit, Cæsarem per nuncios facit certiorem, quid faciendum existimet. Accelerat Cæsar, ut prœlio intersit.

LXXXVIII. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in prœliis uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi jusserat, ut de locis superioribus hæc declivia et devexa cernebantur, hostes committunt prœlium. Utrimque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliæ appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna cædes,

Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Cæsarem referuntur: pauci, ex tanto numero, se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido cædem et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis, ac totius diei labore milites fuissent defessi, omnes hostium copiæ deleri potuissent. De media nocte missus equitatus, novissimum agmen consequitur; magnus numerus capitur, atque interficitur: reliqui ex fuga in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, *id se bellum suscepisse, non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa*, demonstrat; *et, quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint*. Mittuntur de his rebus ad Cæsarem legati. Jubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma projiciuntur. Reservatis Æduis, atque Arvernis, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto

exercitu

exercitu capita singula, prædæ nomine, distribuit.

X C. His rebus confectis, in Æduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi, quæ imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit; captivorum circiter XX millia Æduis Arvernisque reddit. T. Labienum, cum II legionibus et equitatu, in Sequanos proficisci jubet. Huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium, et L. Minucium Basilum, cum II legionibus, in Rhemis collocat; ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum, in Ambivaretos; T. Sextium, in Bituriges; C. Caninium Rebilum, in Ruthenos, cum singulis legionibus, mittit. Q. Tullium Ciceronem, et P. Sulpicium, Cabiloni et Matiscone in Æduis ad Ararim, rei frumentariæ causa, collocat: ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus Cæsaris litteris cognitis, Romæ dierum XX supplicatio indicitur.

LIBER VIII.

Scriptore A. Hirtio Pansa.

COACTUS assiduis tuis vocibus, Balbe, cum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiæ videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Cæsaris nostri Commentarios rerum gestarum Galliæ, non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui; novissimeque imperfecta ab rebus gestis Alexandriæ confeci, usque ad exitum, non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitæ Cæsaris. Quos utinam qui legent, scire possent, quam invitus susceperim scribendos; quo facilius caream stultitiæ atque arrogantiæ crimine, qui me mediis interposuerim Cæsaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia Commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset; adeoque probantur omnium judicio, ut prærepta, non præbita facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum est admiratio: ce-

teri, enim quam bene atque emendate; nos etiam, quam facile atque celeriter eos confecerit, scimus. Erat autem in Cæsare, cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima suorum scientia consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quæ bella quanquam ex parte nobis Cæsaris sermone sint nota; tamen aliter audimus ea, quæ rerum novitate aut admiratione nos capiunt; aliter, quæ pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Cæsare conferar; hoc ipsum crimen arrogantiæ subeo, quod me judicio cujusquam existimem posse cum Cæsare comparari. Vale.

I. OMni Gallia devicta, Cæsar cum superiori æstate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nunciabantur, conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis causa afferebatur; quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine in unum locum coacta resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates, satis auxilii, aut spatii,

aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquæ possent se vindicare in libertatem.

II. Quæ ne opinio Gallorum confirmaretur, Cæsar M. Antonium quæstorem suis præfecit hibernis: ipse, equitatus præsidio, pridie kal. Januarii ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XII, quam non longe a finibus Æduorum collocaverat in finibus Biturigum; eique adjungit legionem XI, quæ proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui, cum latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent, conjurationesque facerent.

III. Repentino adventu Cæsaris accidit, quod imparatis disjectisque fuit necesse; ut, sine timore ullo rura colentes, prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis hostium signum, quod incendiis ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, defi-

ceretur; aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitiis confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra: nam Cæsar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute, cogitandi; qua celeritate, et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione Bituriges proposita, cum sibi viderent clementia Cæsaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla pœna dedisse obsides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Cæsar militibus, pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios; centurionibus, II millia nummûm prædæ nomine condonanda pollicetur: legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi cum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, cum non am-

plius x et IIX dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV et VI ex hibernis ab Arare educit: quas ibi collocatas, explicandæ rei frumentariæ causa, superiore Commentario demonstratum est. Ita cum II legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quæ, tolerandæ hiemis causa, constitutis repente exiguis ad necessitatem ædificiis, incolebant; (nuper enim devicti, complura oppida dimiserant:) dispersi profugiunt. Cæsar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit; atque in tecta partim Gallorum, partim quæ, conjectis celeriter stramentis, tentoriorum integendorum gratia, erant inædificata, milites contegit: equites tamen, et auxiliarios pedites, in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes: nec frustra; nam plerumque magna præda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum præsidio tempestatibus durissimis tegi possent; dispersi, magna parte amis-

sa suorum, dissipantur in finitimas civitates.

VI. Cæsar, tempore anni difficillimo, cum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus æstivorum nullum summum bellum posse conflari; C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit: ipse, cum crebris legationibus Rhemorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque præstabant, finitimasque civitates, duce Correo Bellovaco et Comio Atrebate, exercitum comparare, atque in unum locum cogere; ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Rhemis erant attributi, facerent impressionem: pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem socios optime de republ. meritos accipere; legionem ex hibernis evocat rursus XI: litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones II, quas habebat, adduceret; alteramque ex duabus a T. Labieno accersit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, invicem legionibus expeditionum onus injungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur; castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi, renunciant paucos in ædificiis esse inventos; atque hos, non qui agrorum incolendorum causa remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum;) sed qui speculandi gratia essent remissi. A quibus cum quæreret Cæsar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodque esset consilium eorum; inveniebat, *Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse; itemque Ambianos, Aulercos, Caletes, Vellocasses, Atrebates: locum càstris excelsum, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ulteriores silvas contulisse: complures esse principes belli auctores; sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi R. intellexissent: paucis ante diebus, ex his castris Comium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda; quorum et vicinitas propinqua, et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut diceretur, Cæsar cum* III *legionibus veniret, offer-*

re se ad dimicandum ; ne , miseriore ac duriore postea conditione , cum toto exercitu decertare cogerentur : sin majores copias adduceret , in eo loco permanere , quem delegissent ; pabulatione autem , quæ propter anni tempus cum exigua , tum disjecta esset , et frumentatione , et reliquo commeatu , ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quæ Cæsar cum , consentientibus plurimis , cognovisset ; atque ea , quæ proponerentur , consilia plena prudentiæ , longeque a temeritate barbarorum remota esse judicaret ; omnibus rebus inserviendum statuit , quo celerius hostes , contempta suorum paucitate , prodirent in aciem. Singularis enim virtutis veteranas legiones VII , IIX , et IX habebat : summæ spei , delectæque juventutis , XI ; quæ octavo jam stipendio functa , tamen , collatione reliquarum , nondum eamdem vetustatis et virtutis ceperat opinionem. Itaque concilio advocato , rebus iis , quæ ad se essent delatæ , omnibus expositis , animos multitudinis confirmat. Si forte hostes III legionum numero posset elicere ad dimicandum ; agminis ordinem ita constituit , ut legio VII , IIX , et IX ante omnia irent impedimenta : deinde omnium impedimen-

torum agmen, (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit,) cogeret XI; ne majoris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione pene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum, exercitum adducit.

IX. Cum legiones repente instructas velut in acie certo gradu accedere Galli viderent, quorum erant ad Cæsarem plena fiduciæ consilia perlata; sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu exspectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Cæsar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Hæc imperat vallo pedum XII muniri, coronisque loriculum pro ratione ejus altitudinis inædificari; fossam duplicem, pedum quinum denum, lateribus directis, deprimi; turres crebras excitari, in altitudinem III tabulatorum, pontibus transjectis constratisque conjungi; quorum frontes viminea loricula munirentur, ut hostis a duplici propugnatorum ordine depelleretur: quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius

longiusque tela permitteret ; alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores, altioresque turres imposuit.

X. Hujus munitionis duplex erat consilium: namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum ; et, cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim, crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interjecta, contendebatur : quam tamen paludem nonnunquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequebantur ; aut vicissim hostes eamdem transgressi, nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, (id quod accidere erat necesse, cum raris disjectisque ex ædificiis pabulum conquireretur,) ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quæ res etsi mediocre detrimentum jumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum ; atque eo magis, quod Comius, quem profectum ad auxilia Germanorum accersenda dixeram, cum equitibus venerat: qui, tametsi numero non amplius erant quingenti, ta-

men Germanorum adventu barbari inflabantur.

XI. Cæsar, cum animadverteret hostem complures dies castris palude et loci natura munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi nisi a majore exercitu posse; litteras ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII, quæ cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, accerseret, atque ita cum III legionibus, magnis itineribus, ad se veniret: ipse equites invicem Rhemorum, ac Lingonum, reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, præsidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XII. Quod cum quotidie fieret, ac jam consuetudine diligentia minueretur, (quod plerumque accidit diuturnitate,) Bellovaci delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros in insidias, deinde circumventos aggrederentur. Cujus mali sors incidit Rhemis, quibus illa dies fungendi muneris obvenerat: namque ii, cum repente hostium equites animadver-

tissent, ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumdati; quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris prœlii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis, præfecto equitum: qui cum vix equo propter ætatem posset uti, tamen, consuetudine Gallorum, neque ætatis excusatione in suscipienda præfectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflammantur atque incitantur hostium animi secundo prœlio, principe et præfecto Rhemorum interfecto: nostri detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana prœlia in conspectu utrorumque castrorum, quæ ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani, (quos propterea Cæsar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi prœliarentur;) cum constantius universi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti: perterriti non solum ii, qui aut cominus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam qui longius subsidiari consueverant, turpiter fuge-

runt; nec prius finem fugæ fecerunt, sæpe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pavore coacti longius profugerent: quorum periculo sic omnes copiæ sunt perturbatæ, ut vix judicari posset, utrum secundis minimis rebus insolentiores, an adversis mediocribus timidiores essent.

XIV. Complurimis diebus iisdem in castris consumptis, cum propius accessisse legiones, et C. Trebonium legatum, cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiæ, noctu dimittunt eos quos aut ætate, aut viribus inferiores, aut inermes habebant; unaque reliqua impedimenta: quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit;) oppressi luce, copias armatorum pro suis instruunt castris; ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Cæsar neque resistentes tanto collis adscensu lacessendos judicabat; neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, nostris militibus instantibus, non possent: ita, cum paludem impeditam a castris castra di-

videre, (quæ transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset ;) atque id jugum, quod trans paludem pene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum adverteret : pontibus palude constrata, legiones transducit ; celeriterque in summam planitiem jugi pervenit, quæ declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis, ad ultimum jugum pervenit ; aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

XV. Barbari confisi loci natura, cum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paulatimque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt : quorum pertinacia cognita, Cæsar, XX cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat : equites, frænatis equis, in stationibus disponit. Bellovaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent ; neque pernoctare, neque diutius permanere sine cibariis eodem loco possent ; tale consilium sui recipiendi inierunt. *Fasces*, *ubi consederant*, (nam in acie sedere Gallos consuesse, superioribus Commentariis

declaratum est,) *stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se transditos, ante aciem collocaverunt; extremoque tempore diei, signo pronunciato, uno tempore incenderunt.* Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum; quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu fugerunt.

XVI. Cæsar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium cum fugæ causa initum suspicaretur, legiones promovet, et turmas mittit ad insequendum; ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsisteret hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites, cum intrare fumum et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent equorum; insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita, fuga timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento, millia non amplius x progressi hostes, munitissimo loco castra posuerunt. Inde, cum sæpe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII.

XVII. Quod cum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Cæsar, Correum Bellovacorum ducem, fortissimorum millia VI peditum delegisse, equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Cæsar legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, quem præsidio semper pabulatoribus mittere consueverat, præmittit; huic interponit auxilia levis armaturæ: ipse cum legionibus quam potest maxime appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes passibus M, silvis undique impeditissimis, aut altissimo flumine, velut indagine munitum; hunc insidiis circumdederunt nostri. Explorato hostium consilio, ad prœliandum animo atque armis parati; cum, subsequentibus legionibus, nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendæ existimaret, primum cum paucis se ostendit; atque in proximas turmas impetum facit. Nostri cons-

tanter impetum sustinent insidiatorum; neque plures in unum lucum conveniunt: quod plerumque equestribus prœliis cum propter aliquem timorem accidit tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Cum, dispositis turmis, invicem rari prœliarentur; neque ab lateribus circumveniri suos paterentur: erumpunt ceteri, Correo prœliante, ex silvis. Fit magna contentione diversum prœlium: quod cum diutius pari marte iniretur; paulatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quæ nostros cogit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturæ pedites, quos ante legiones missos docui; turmisque nostrorum interpositi, constanter prœliantur. Pugnatur aliquandiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat prœlii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones; crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuncii afferuntur, Imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, præsidio cohortium confisi nostri, acerrime prœliantur: ne, si tardius rem gessissent, victoriæ gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis;

atque itineribus diversis fugam quærunt. Nequidquam : nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen propulsique, majore parte amissa, consternati, quo fors tulerat, confugiunt, partim silvis petitis, partim flumine ; qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur ; cum interim nulla calamitate victus Correus, excedere prœlio, silvasque petere, aut, invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin fortissime prœliando, compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundia victores in se tela conjicere.

XX. Tali modo re gesta, recentibus prœlii vestigiis ingressus Cæsar, cum victos tanta calamitate existimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relicturos, quæ non longius ab ea cæde abesse plus minus IIX millibus passuum dicebantur ; tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen, exercitu transducto, progreditur. At Bellovaci, reliquæque civitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant ; omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum

convocato, conclamant, ut legati obsidesque ad Cæsarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio, Comius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat: ceteri e vestigio mittunt ad Cæsarem legatos; petuntque, *ut ea pœna sit contentus hostium, quam, si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate nunquam profecto esset illaturus: afflictas opes equestri prœlio Bellovacorum esse: delectorum peditum multa millia interiisse: vix refugisse nuncios cædis: tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo prœlio commodum esse consecutos; quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus: nunquam enim senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum imperitam plebem, potuisse.*

XXII. Hæc orantibus legatis, commemorat Cæsar; *eodem tempore, superiore anno, Bellovacos ceterasque Galliæ civitates suscepisse bellum: pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intelligere se, causam peccati facillime mortuis delegari: neminem vero tantum pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus bo-*

nis repugnantibus, infima manu plebis bellum concitare et gerere posset: sed tamen se contentum fore ea pœna, quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti, legati responsa ad suos referunt; obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatum legati, quæ Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides dant, imperata faciunt; excepto Comio, quem timor cohibebat cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Cæsare in Gallia citeriore jus dicente, cum Comium comperisset sollicitare civitates, et conjurationem contra Cæsarem facere; infidelitatem ejus sine ulla perfidia judicavit comprimi posse: quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum, per simulationem colloquii, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos transdidit centuriones. Cum in colloquium ventum esset, et, ut convenerat, manum Comii Volusenus arripuisset; et centurio, velut insueta re permotus, vellet hominem conficere; celeriter a familiaribus prohibitus Comii, non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Cum utrimque gladii districti essent, non

tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium; nostrorum, quod mortifero vulnere Comium credebant affectum; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto, statuisse Comius dicebatur, nunquam in conspectum cujusquam Romani venire.

XXIV. Bellicosissimis gentibus devictis, Cæsar, cum videret nullam jam esse civitatem, quæ bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris effugere, ad præsens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quæstorem, cum legione XI, sibi conjungit: C. Fabium legatum, cum cohortibus XXV, mittit in diversissimam partem Galliæ; quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum legatum, qui illis regionibus præerat, satis firmas II legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat: legionemque XII, quæ cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore æstate Tergestinis accidisset: qui repentino latrocinio atque impetu eorum

erant oppressi. Ipse ad devastandos depopulandosque fines Ambiorigis, proficiscitur: quem perterritum atque fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suæ dignitati esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, ædificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Cum in omnes partes finium Ambiorigis, aut legiones aut auxilia dimisisset; atque omnia cædibus, incendiis, rapinis, vastasset: magno numero hominum interfecto aut capto, Labienum cum II legionibus in Treviros mittit; quorum civitas, propter Germaniæ vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat: neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius legatus, cum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum, litteris nunciisque Duracii cognovisset, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat, cum pars quædam civitatis ejus defecisset, ad oppidum Limonem contendit: quo cum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum mil-

libus, Dumnaco duce Andium, Duracium clausum Limone oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures dies in oppugnatione consumpsisset; et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Limonem redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat; litterisque C. Caninii certior fit, quæ in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duracio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si tempore eodem coactus esset et Romanum externum sustinere hostem, et respicere ac timere oppidanos; repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio conjunxerat; tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum

minum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebant, petituros. Itaque cum copiis ad eumdem pontem contendit; equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum cum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat præceptum, invaduntque Dumnaci agmen; et fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magna præda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites præmittit, sic paratos, ut confligerent, atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cujus præceptis, ut res gereretur, Q. Atius Varus, præfectus equitum, singularis et animi et prudentiæ vir, suos hortatur; agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum prœlium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus; qui toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit prœlium acri certamine: namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi, et cupiditate celerius per se con-

ficiendi prœlii, fortissime contra pedites prœliantur; hostesque, nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXIX. Cum aliquandiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quæ suis esset equitibus in vicem præsidio. Tum repente confertæ legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis, perculsæ barbarorum turmæ, ac perterritæ acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugæ se mandant. At nostri equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, lætitia victoriæ elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum, dextræque ad cædendum valent, tantum eo prœlio interficiunt. Itaque amplius millibus XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga, cum constaret Drapetem Senonem, (qui ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium civitatum accitis, receptis latronibus, impedimenta et com-

meatus Romanorum interceperat,) non amplius hominum v millibus ex fuga collectis, Provinciam petere; unaque consilium cum eo Luterium Cadurcum cepisse, quem in superiore Commentario, prima defectione Galliæ, facere in Provinciam impetum voluisse cognitum est: Caninius legatus, cum legionibus II, ad eos persequendos contendit; ne de timore aut detrimento Provinciæ, magna infamia, perditorum hominum latrociniis, caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu, in Carnutes reliquasque proficiscitur civitates, quarum eo prœlio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accitas sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futuræ; dato vero spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re, summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur: nam Carnutes, qui, sæpe vexati, nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; ceteræque civitates positæ in ultimis Galliæ finibus, Oceano conjunctæ, quæ Armoricæ appellantur, auctoritate adductæ Carnutum, adventu Fabii legionumque, imperata sine mora faciunt. Dumnacus

suis finibus expulsus, errans, latitansque; solus extremas Galliæ regiones petere coactus est.

XXXII. At Drapes, unaque Luterius, cum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent Provinciæ fines intrare posse; nec jam liberam vagandi latrocinandique facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi cum Luterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet; oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, occupat suis et Drapetis copiis, oppidanosque sibi conjungit.

XXXIII. Quo cum confestim C. Caninius venisset, animadverteretque omnes oppidi partes præruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret, quæ si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartito cohortibus divisis, trina excelsissimo loco castra fecit; a quibus paulatim, quantum copiæ patiebantur, vallum in oppidi circuitu ducere instituit.

XXXIV. Quod cum animadverterent oppidani, miserrimaque Alesiæ memoria solliciti, similem casum obsessionis vererentur; maximeque ex omnibus Luterius, qui fortunæ illius periculum fecerat, moneret rationem frumenti esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, II millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drapes et Luterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, (qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant;) magnum numerum frumenti comparant. Nonnunquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur: quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur; ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis in locis infirma disponat præsidia.

XXXV. Magna copia frumenti comparata, considunt Drapes et Luterius non longius ab oppido x millibus passuum, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent: ipsi inter se provincias partiuntur. Drapes castris præsidio cum parte copiarum restitit: Luterius agmen ju-

mentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi præsidiis, hora noctis circiter X, silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit: quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent; exploratoresque missi, quæ agerentur renunciassent; Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis, in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua præsidia: quæ nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Luterius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drapete esse in castris a millibus non amplius X. Qua re ex compluribus cognita, cum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse; magnæ felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex cæde refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuncium Drapeti perferret. Sed, cum in experiundo periculum nullum videret, equitatum omnem, Germanosque pedites, summæ velocitatis omnes, ad castra hostium præmittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit; alteram secum expeditam ducit. Cum propius hostem ac-

cessisset, ab exploratoribus, quos præmiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos, equitesque, imprudentibus omnibus, de improviso advolasse, et prœlium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani, equitesque, signis legionis visis vehementissime prœliantur. Confestim omnes cohortes undique impetum faciunt: omnibus aut interfectis, aut captis, magna præda potiuntur. Capitur ipse eo prœlio Drapes.

XXXVII. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo pene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur. Externoque hoste deleto, cujus timore augere præsidia, et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius, partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXVIII. Cæsar interim M. Antonium, quæstorem cum cohortibus XV, in Bellovacis reliquit; ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit: ob-

sides plures imperat: timentes omnium animos consolatione sanat. Cum in Carnutes venisset, quorum in civitate, superiore Commentario, Cæsar exposuit initium belli esse ortum; quod præcipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris ipsius, et concitatorem belli Guturvatum ad supplicium deposcit: qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter, omnium cura quæsitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Cæsar contra naturam suam, maximo militum concursu, qui omnia pericula et detrimenta belli a Guturvato accepta referebant; adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXIX. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quæ de Drapete et Luterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani: quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna pœna esse afficiendam judicabat; ne universa Gallia non vires sibi defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neve hoc exemplo ceteræ civitates, locorum opportunitate fretæ, se vindicarent in libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret, reliquam esse unam

æstatem suæ provinciæ, quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus II relinquit, qui justis itineribus se subsequeretur: ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

XL. Cum, contra exspectationem omnium, Cæsar Uxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animadverteret, neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognovisset: aqua prohibere hostem tentare cœpit. Flumen infimam vallem dividebat, quæ pene totum montem cingebat, in quo positum erat præruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat: sic enim imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem, depressis fossis, derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis et præruptus eo descensus; ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitæ, neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Cæsar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppi-

danos; quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum ubi magnus fons prorumpebat ab ea parte, quæ, fere pedum CCC intervallo, fluminis circuitu vacabat.

XLI. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Cæsar unus videret; non sine magno periculo, e regione ejus vineas agere adversus montem, et aggeres struere cœpit, magno cum labore, et continua dimicatione. Oppidani enim loco superiore decurrentes, sine periculo prœliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant: ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre, et labore atque operibus vincere locorum difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos, ab aggere et vineis agunt ad caput fontis: quod genus operis sine ullo periculo, et sine suspicione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum LX: collocatur in eo turris X tabulatorum; non quidem quæ mœnibus æquaretur, (id enim nullis operibus effici poterat;) sed quæ superaret fontis fastigium. Ex ea cum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus; nec sine periculo possent adaquari oppidani; non tantum pecora atque jumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti oppidani, *cupas sevo, pice, scandulis complent: eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrime prœliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma extitit: quæcumque enim per locum præcipitem missa erant, ea, vineis et aggere suppressa, comprehendebant id ipsum, quod morabatur.* Milites contra nostri, quanquam periculoso genere prœlii, locoque iniquo premebantur; tamen omnia paratissimo sustinebant animo: res enim gerebatur et excelso loco, et in conspectu exercitus nostri; magnusque utrimque clamor oriebatur: ita, quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammæque se offerebat.

XLIII. Cæsar, cum complures suos vulnerari videret; ex omnibus oppidi partibus cohortes montem adscendere, et, simulatione mœnium occupandorum, clamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari; revocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri, fine prœlio facto, celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interscindunt.

Cum pertinaciter resisterent oppidani, et jam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent; ad postremum cuniculis venæ fontis intercisæ sunt, atque aversæ. Quo facto repente fons perennis exhaustus, tantam attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque necessitate coacti se transdiderunt.

XLIV. Cæsar, cum suam lenitatem cognitam omnibus sciret; neque vereretur, ne quid crudelitate naturæ videretur asperius fecisse; neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare cœpissent: exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus præcidit: vitam concessit; quo testatior esset pœna improborum. Drapes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione, et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus sese cibo abstinuit, atque ita interiit. Eodem tempore Luterius, quem profugisse ex prœlio scripsi, cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni, (crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat; quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur,

cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Cæsarem habere:) hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populi Rom. sine dubitatione ulla vinctum ad Cæsarem duxit.

XLV. Labienus interim in Treviris equestre prœlium secundum facit; compluribusque Treviris interfectis, et Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum Æduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Æduis ad id tempus permanserat in armis.

XLVI. Ea re cognita, Cæsar, cum in omnibus partibus Galliæ bene res gestas videret; judicaretque superioribus æstivis Galliam devictam et subactam esse; Aquitaniam nunquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset, cum II legionibus in eam partem est profectus, ubi extremum tempus consumeret æstivorum. Quam rem, sicut cetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitaniæ civitates legatos ad eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus gestis, ipse cum equitum præsidio Narbonem profectus est: exercitum per legatos in hiberna deduxit: IV legiones in

Belgio collocavit, cum M. Antonio, et C. Trebonio, et P. Vatinio, et Q. Tullio legatis: II in Æduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: II in Turonis ad fines Carnutum posuit, quæ omnem regionem conjunctam Oceano continerent: II reliquas in Lemovicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliæ vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in Provincia moratus, cum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognovisset, bene meritis præmia tribuisset; (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in rempubl. fuisset, totius Galliæ defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciæ.) His rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit, hibernatque Nemetocennæ.

XLVII. Ibi cognoscit Comium Atrebatem prœlio cum equitatu suo contendisse. Nam cum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio maneret; Comius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravimus, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quærentibus auctor armorum duxque deesset; parente Romanis civitate, cum suis

equitibus se suosque latrociniis alebat; infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio præfectus equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quæ singularis in eo erat, magnum odium Comii adjungebat; quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque, dispositis insidiis, sæpius ejus equites aggressus, secunda prœlia faciebat. Novissime, cum vehementius contenderetur, ac Volusenus, ipsius intercipiendi Comii cupiditate, pertinacius eum cum paucis insecutus esset; ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset longius: repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta; conversoque equo, se a ceteris incautius permittit in præfectum. Faciunt idem omnes ejus equites, paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Comius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati; lanceaque infesta medium femur ejus magnis viribus transjicit. Præfecto vulnerato, non dubitant nostri resistere, et conversi hostem pellere. Quod

ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu pulsi, vulnerantur; et partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux, equi velocitate, evitavit; graviter vulneratus præfectus, ut vitæ periculum aditurus videretur, refertur in castra. Comius autem, sive expiato suo dolore, sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit; seque ibi futurum, ubi præscripserit, et ea facturum, quæ imperaverit, obsidibus datis firmat: unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius cum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit; obsides accepit.

SCIO Cæsarem singulorum annorum singulos Commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum; propterea quod insequens annus L. Paulo, C. Marcello COSS. nullas habet Galliæ magnopere res gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Cæsar exercitusque eo tempore fuissent; pauca scribenda, conjungendaque huic Commentario statui.

XLIX. CÆSAR, cum in Belgio hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum; nihil enim minus

nus volebat, quam sub discessum suum necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi; ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine præsenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates appellando, principes maximis præmiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis prœliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pace continuit.

L. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus; ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii quæstoris sui commendaret sacerdotii petitionem: contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi conjunctissimo, quem paulo ante præmiserat ad petitionem; tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa, Cæsaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat; tamen non minus justum sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio præstitissent: simulque se et honorem suum in sequentis anni commendaret pe-

titione; propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum Coss. creatos, qui omnem honorem et dignitatem Cæsaris exspoliarent; ereptum Ser. Galbæ consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Cæsaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore: tum primum enim veniebat ab illo universæ Galliæ bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorumque omnium, qua Cæsar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat: hostiæ omnibus locis immolabantur: tricliniis stratis fora templaque occupabantur; ut vel exspectatissimi triumphi lætitia præcipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

LII. Cum omnes regiones Galliæ Togatæ Cæsar percucurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est, ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliæ Togatæ præfecit, quo majore commendatione conciliaretur ad con-

sulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quanquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur: tamen neque de Labieno credidit quidquam; neque contra senatus auctoritatem, ut aliquid faceret, potuit adduci. Judicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum caussam suam facile obtineri: nam C. Curio tribunus plebis, cum Cæsaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, sæpe erat senatui pollicitus, si quem timor armatorum Cæsaris læderet, et quoniam Pompeii dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent; discederet uterque ab armis, exercitusque dimitteret: fore eo pacto liberam, et sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se senatus discessionem facere cœpit: quod ne fieret, consules amicique Pompeii intercesserunt, atque, ita rem moderando, discesserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat universi, conveniensque superiori facto: nam Marcellus, proximo anno, cum impugnaret Cæsaris dignitatem, contra

legem Pompeii et Crassi, retulerat ante tempus ad senatum de Cæsaris provinciis; sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Cæsaris invidia quærebat, senatus frequens in alia omnia transiit: quibus non frangebantur animi inimicorum Cæsaris; sed admonebantur, quo majores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

LIV. Fit deinde senatusconsultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Cæsare mitteretur; neque obscure hæ duæ legiones uni Cæsari detrahuntur: nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Cæsarem miserat, confectam ex delectu provinciæ Cæsaris, tanquam ex suo numero, dedit. Cæsar tamen, cum de voluntate adversariorum suorum se exspoliari nemini dubium esset; Cn. Pompeio legionem remisit; et ex suo numero XV, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto jubet transdi. In ejus locum XIII legionem in Italiam mittit, quæ præsidia tueretur, ex quibus præsidiis XV deducebatur. Ipse exercitum distribuit per hiberna; C. Trebonium, cum legionibus IV, in Belgio collocat; C. Fabium, cum totidem, in Æduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam

fore Galliam, si Belgæ, quorum maxima virtus, et Ædui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur.

LV. Ipse in Italiam profectus est. Quo cum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consulem legiones II ab se remissas, quæ ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio transditás, atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quanquam nulli erat dubium, quin arma contra Cæsarem pararentur; tamen Cæsar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur jure potius disceptandi, quam belli gerendi.

FINIS.

DISSERTATIO HENRICI DODWELLI, DE

Lib. oct. B. Gall. et Alex. Afric. atque Hisp. AUCTORE.

Auctor Prologi *ad Librum de Bell.* Gallico *VIII.* Hirtius *potius fuisse videtur, quam* Oppius.

SI quidem recte habeat locus *Suetonii*, jam *tum* extiterint oportet Libri omnes, quos pollicetur Auctor *Prologi* ad Librum belli *Gallici* VIII. nondum autem, ut videtur, sub nomine *Julii Celsi*, sed *Oppii* duntaxat et *Hirtii*. Erantque sane ambo illi *Cæsari* satis familiares. Cur autem *Oppio* tribuerentur, eam causam satis verisimilem mihi videre videor, quod Auctor ille, quicumque demum is fuerit, *Balbo* Prologum suum inscripserit. Erant enim sane *Oppius* atque *Balbus* necessitudine aliqua, quam nescimus, ut videtur, invicem conjunctissimi: forte officii alicujus causa utriusque curæ a *Cæsare* crediti. Certe *utrique* inscriptas nonnullas Epistolas *Cæsaris* habemus hodieque Libro *Ciceronis* ad *Atticum* IX. Et Libros fuisse *Epistolarum* ad utrumque docet *Gellius* L. XVII. Noct. Attic. c. 9. qui rationem addit, quod *res ejus absentis curarent. Litteras curasse* docet *Cicer.* ad *Quint. fr.* Ep. I. Se autem Bello *Alexandrino* atque *Africano abfuisse* lubens agnoscit *Prologi* Auctor. Sed

absentia illa *Cæsaris*, erat in *Gallia*, siquidem ex *Epistolis* a *Cicerone* conservatis liceat de reliquis augurari. Spectant enim illæ ad prima Belli *Civilis* initia. Ex his igitur *Epistolis* ad *Oppium* datis rerum gestarum memorias accipere potuit, si quis junior *Oppii* nomine Libros edidisset. Ita fiet, ut pari fide dignæ sint rerum gestarum narrationes, seu hos Libros ipse exararit *Oppius*, seu *junior Oppio* quispiam collegerit e *Cæsaris* Epistolis *Oppio* inscriptis atque *Balbo*. Certe *Oppio* res *Cæsaris* etiam *arcanas* fuisse exploratissimas, ex eo Libro colligitur, quem scripsisse testatur *Oppium Suetonius* Jul. c. 52. ut probaret *non fuisse Cæsaris filium, quem dixerit Cleopatra*, nempe *Cæsarionem*. Minus tamen idoneus fuisset *Oppius* ad scribendum de hoc Argumento, si ipse quoque Bello *Alexandrino* non interfuisset. Melius ergo, hac de causa *Hirtium* hujus *Prologi* Auctorem existimabimus. *Oppii* enim testimonio de filio *Cæsaris* pugnabat etiam *Antonius*, vix ita certe facturus nisi *Alexandriæ* cum *Cæsare* adfuisset. Nescio etiam an hic fuerit *Oppius* legatus, cujus mentio in Bello *Africano* c. 68. Et certe *Hirtio* magis favet ipse *Suetonius*, dum *Hirtii* nomine *verba* ex illo ipso advocat Prologo, quæ hodieque ibi reperiuntur.

Idem Auctor Librorum sequentium *de Bell.* Alex. Afric. Hisp. *sed post* Cæsaris mortem.

Sic ergo res, ni fallor, habuerit. Primus Auctor prædicti *Prologi* qui *Cæsaris* scripta *digessit* pariter ac *supplevit*, non *Oppius* fuerit, sed *Hirtius*, qui proinde ibidem ubi *Balbus* fuerit,

quod *assiduis* illius, non litteris, sed *vocibus*, *coactus onus* illud *scribendi* susceperit. Scripsit ergo *Hirtius Prologum* ad amicum Cæsaris *Cornelium Balbum Gaditanum* ditissimum. Et in *Prologo*, *Commentarios* a se scriptos supponit *rerum gestarum Galliæ non comparandos superioribus*, *atque insequentibus* Cæsaris *scriptis*. Hi *Commentarii* alii esse non poterant ab VIII qui *Prologum* proxime excipiebat Belli *Gallici* Libro, medio nimirum inter Libros *Gallici* Belli priores, quos censet *superiores*, et Libros Belli *Civilis*, quos pro Scriptis ejusdem *Cæsaris* habet *insequentibus*. Sic nihil habent, quo se tueantur *Floridus Sabinus* et *Ludovicus Carrio*. Hunc librum se *contexuisse* testatur *Hirtius*. Proinde jam antea scriptum, et *medio* tamen illo, quem dixi, loco dispositum. Hæc erat nimirum Scriptorum Cæsaris *digestio* illa, de qua loquitur noster tot seculis recentior, qua sua Scriptis ipsius Cæsaris *media* contexuit coævus *Hirtius*. Noster etiam *editos in lucem* Libros *Cæsaris* testatur ab aliis, qui *rebus ipsis interfuerant*. Unde hoc? Nempe ex illis *Prologi* verbis: *qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset*. Sed perperam noster intellexit, si tum primum *editos in lucem* Cæsaris Commentarios censuerit, cum *Prologum* scriberet *Hirtius*; nempe post *mortem* Cæsaris. Imo jam antea in clara luce fuisse versatos e *Ciceronis* constat *Bruto*: imo ex hoc ipso *Prologo*. Jam enim *probatos omnium judicio* testatur, jam *in omnium admiratione* fuisse quasi bene emendateque scriptos. Non ergo de *sua*, sed *Cæsaris*, editione loquitur *Hirtius*, cum illud Editionis consilium agnoscit, tantum *ne scientia tantarum rerum Scrip-*

toribus deesset. Exprimunt hæc verba *Cæsaris* potius de suis Scriptis agentis *modestiam*, quam *Hirtii* de iisdem *admirationem*. Idem *Prologi* Auctor *novissime imperfecta* ab rebus gestis *Alexandriæ* ad finem vitæ *Cæsaris* se confecisse testatur. Proinde jam una cum *Prologo* Libros suos jam penitus confectos de Bello *Alexandrino*, *Africano*, Auctor emiserit. Imo de Bello etiam *Hispanico*, (quanquam illius in *Prologo* non meminerit) quod prædictam epocham, quæ ad *Cæsaris mortem* usque pertigit, hoc quoque Bellum antecesserit.

Librum Hirtii *de Bello* Africano *multis post* Hirtium *seculis interpolavit* Julius *fortasse* Celsus.

Et tamen, præter *Hirtium*, alium saltem fuisse censet noster, qui *Cæsaris* Scripta ad ejusdem cædem suppleverit. Ita certe loquitur, quasi saltem uno *plures* hoc idem officium præstiterint. Quonam vero id pacto verum esse potuit, siquidem ad ipsam *Cæsaris cædem* res gestas *Cæsaris* perduxerit *Hirtius*? Nempe, ut opinor, quod *A. Hirtii* nonnulla perierint, suppleta a *Julio Celso*, alienissimâque ab *Hirtii* mente sententiâ interpolata. Bello certe *Africano* atque *Hispanico* multa legimus, quæ vix *ævi*, quo vixit *Hirtius* esse potuerint, nedum ipsius *Hirtii*: et tamen vice versa nonnulla, quæ *coævum* stylum sapiant, non autem illum, qui a juniore fuerit *interpolatore*. Ab *Hirtii* etiam vel *ætate* in Libro de Bello *Africano* abhorret usus vocis *Imperator*, quo sæpe disceptatum dicit Auctor, quis esset pro *Populi Romani Imperatore* agnos-

cendus, *Cæsar* an *Scipio*. Quasi nimirum *unicus* esset *Populi Romani*, ut postea, *Imperator*, qui rei summæ præesset. Hoc autem seculo, qui singulis *Romanæ* ditionis *Provinciis* præerant cum *Imperio*, seu cum jure gladii; ii *Imperatores* habebantur. Vix tamen ita appellabantur, nisi ob res gestas *Imperatores* ab exercitu fuissent acclamati. Sic autem *Cæsarem Imperatorem* ne quidem poterant negare *Pompeiani*, cui Dictatura fuerat e sententia *Senatus Populique Romani* delata; quippe etiam ab exercitu *Imperator* fuisset *appellatus*. Sed nec illud *coævi* fuisse videtur, quod mense, quo *Cæsar* in *Africam* appulit *Januario*, scribit Auctor, *per anni tempus in mari classes sine periculo vagari non potuisse*. *Octobris* enim *Juliani* die XIII cœpit anni confusionis 708 ille *Januarius*, exiitque ante *Nov*. XI quo *hædi* oriebantur, quo *ortu* cœpit Epocha *maris clausi*. Quod porro ait, Centurionem *Cæsaris* XXXVI annis pro Cæsaris *dignitate victoriaque depugnasse*, ita manifesto falsum est, ut ægre scribi potuerit a coævo. Detrahantur a prædicto *Confusionis* anno 708 anni 36; reliquus erit annus U. C. *Varronian*. 672, quo sub *Cæsare* mereri cœperit. Atqui certum est, primam *Cæsaris* provinciam fuisse ex *Prætura*, anno *Varr*. 692. Doluit præterea *Cæsar*, teste *Suetonio* c. 7. quod *nihil dum a se memorabile gestum esset in ætate, qua jam Alexander orbem terrarum subegisset*. Ætas illa erat ann. 33. ut præter alios docet etiam *Cicero* Philipp. V. Natus est *Cæsar* IV id. *Quintil*. ann. *Varr*. 654. Sic annum 33 absolverit anno demum *Varr*. 687, ineunte *Quintili*, annis post prædict. 672, *quindecim*. In hoc tamen na-

mero consentiunt *editiones exscriptoresque*, in quibus et noster, ne dubitemus ab *Interpolatore* ita scriptum esse. Hic idem Liber *Q. Ligario vitam in Africa concessam* esse narrat, c. 89. Quod tamen certissimo falsum esse constat, ex insigni *Ciceronis*, post *reditum Cæsaris*, Oratione pro *Ligario*. *Coævi* Scriptoris tam crassus error esse vix potuit. Et L. *Cæsari* vitam a *Julio*, facileque concessam vult Auctor Belli *Africani*. Contra *Dio* L. XLIII, contra *Sueton*. Cæs. c. 75, contra coævus *Cicero*. Mitto rem, quam Auctor ipse *incredibilem* fatetur, ab Equitibus *Cæsaris* minus XXX *Gallis Maurorum equitum duo millia loco* esse *pulsa*. Mitto provocationem Centurionis prædicti, ut cum suis *decem* cum *cohorte Scipionis firmissima concurreret*. Hæc plane *fabulatorum* genium sapiunt potius quam prudentissimorum, quibus seculum illud politissimum abundabat, Scriptorum. Huc etiam et illud refero c. 70. quod dicit, *Cæsaris si non amplius tres aut quatuor milites veterani se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos conjecissent, amplius II millium numero ad unum terga vertisse*. Sunt etiam in *dictione* plurima, quæ nemo peritus harum rerum censor ad *Cæsaris* vel *ætatem* retulerit: c. 12 *galeati*. Non me fugit illud, sed Poëtæ: *galeatum sero duelli pænitet*. *S. Hieronymi Prologus galeatus* serior est. Cap. 31, *ignota peccata* legimus, quibus *ignoscebatur*. Cap. 19, *innumerabilis*. Cap. 46, *cruciabiliter interfecti*. *Parvulam causulam*. c. 54, *Parvum Senatorem*. c. 57, *Magnis copiis auxiliisque Regis prædicti*. c. 58, *Suppetias occurrere*. c. 66, 68, cap. 77, *commeatus*. Non a *castris* tamen,

sed ad *castra*. Cap. 78, *ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundere*. Ibidem *satagere*, pro *prælio laborare*. Cap. 82, *mentem in fuga destinatam*. *Africanum* hunc Scriptorem, hisque temporibus *juniorem*, arguunt tot immistæ voces *Græcæ* atque *Hellenismi*. Qui mixto essent genere, *Hybridas* appellat C. 19. *Hippotoxotas* habet ibid. *Epibatas* C. 20, 62, 63. *Catascopum*, C. 26. In *salo* esse huic Auctori C. 46, 62, 63. tantumdem valet, quod *Græcis* σαλεύειν et διασαλεύειν, et de *navi* dicitur, quæ liberæ fluctuum marinorum agitationi exponitur. Sunt in eodem Libro alia, quæ coævorum peritiam sapiant. *Virgiliarum signum confectum* memorat post VI Kal. *Feb.* C. 47. Pro *vero* scilicet illius anni Kalendario, quo *Feb.* 1. in *Novemb. Juliani* diem XI conveniebat, quo *Pleiadum confectionem* refert *Plinius*. Aliter certe sensit hic Auctor, quam Interpolator, qui etiam *Januarium* ab *Octob. Juliani* die XIII incipientem *per anni tempus periculosum* esse voluit *navigantibus*. Et quidem ita *periculosum*, ut mediis Belli casibus *magis* tamen esset, quam *Bellum* ipsum, metuendus. Et manum etiam coævam accuratioremque indicant tot voces *militares*, aliæque *technicæ*, magis hic vero *temporis decoro* respondentes, quam pro captu junioris *Interpolatoris*. Librum ergo *Hirtii* de Bello *Africano* ad *Julii Celsi* ætatem pervenisse puto; sed *mutilum* fortassis, aut qui *Celso* mutilus haberi posset. Hoc utique prætextu, vel *suis*, vel nescio cujus alterius *Fabulatoris* figmentis interpolavit.

Itidem factum in Libro Hirtii *de Bello* Hispanico.

In Bello *Hispanico* adhuc pauciora *coævi* Scriptoris vestigia sunt, plura autem *Interpolatoris*; et quidem ejusdem, qui Bellum *Africanum* suis commentis auxerat. Eadem in voce *facultas* elegantia quæ supra c. 12, *Eis ad ignoscendum nulla est data facultas*. Cap. 40, *naves quæ in salo fuerunt*. Pro exemplo itidem a nobis supra observato. Nec dissimiles alii occurrunt sequiorum seculorum Barbarismi. Cap. 7, *reliquæ ex fugitivis auxiliares consistebant*. Cap. 12, *bene magnum tempus*. Cap. 13, *simulque balista missa a nostris turrem dejecit*. Cap. 16, *existimabant eos posse conatum efficere*. Cap. 29, *adversariis patrocinari loco iniquo non desinunt*. Cap. 33, *libertum, qui fuisset ejus concubinus*. Cap. 39, *gradiebatur Hispalim*. Cap. 42, *provinciam depopulavit*. Et, præter morem horum Scriptorum, *Ennii* Poëtæ fragmenta advocat, c. 23, 31. Illa vero, quam inepta, quibus tamen *Cæsaris*, summi prudentissimique Oratoris, personam agit hic Sophista: *An me deleto, non animadvertebatis X habere legiones Populum Romanum, quæ non solum vobis obsistere, sed etiam cælum diruere possent? Declamatoris* illa, non *Oratoris* affectatio est. Dixerunt quidem *Germani*, *Suevis* suis *ne Deos quidem immortales pares esse potuisse*, Bell. *Gall.* L. IV, c. 10. sed *Barbari* illi, non *Romani*. Inter *Ciceronianas* multorum coævorum legimus *Epistolas*; nullam tamen quæ cothurnum illum sapiat. Nullum erat, *ætate Cæsaris*, otium istiusmodi ingenii *lusibus*, cum de rebus *seriis* momentosisque, de *vita fortunisque* clientum vel

fama agerent *Oratores*. Sunt nihilominus primævi Auctoris *Hirtii*, etiam in hoc Opere vestigia. Quæ habet communia cum aliis bonæ fidei Auctoribus, non aliunde emanasse censeo: imprimis illud, quod *Cæsarem* dicat *Dictatorem* III, *designatum* IV. non (ut vult Auctor alioquin accuratissimus in Historia *Romana Sigonius*) anno quo *Africam* recepit, sed quo Bello *Civili* in *Hispania* finem imposuit, *Varr.* scilicet 709. Sic enim *coæva* marmora *Capitolina* atque *Colotiana*. Sic etiam coævi numi. Imo Auctor, quem sequebatur, *Plutarchus*. Melius scilicet quam alii, etiam *veteres*, nec ab hoc seculo admodum remoti, qui *dictaturam Cæsaris* unitate faciunt *auctiorem*. *Hirtii* etiam personam arguit, quod hoc toto Bello *Hispanico* sic loquitur Auctor, quasi ipse *præsens* adfuerit, et *Cæsaris* partes fuerit amplexus. Prima fere persona *Nos*, inquit, et *Cæsarianos nostros* appellat. Hoc nempe erat, quod in Belli *Gallici* Libri VIII *Prologo*, ipse monuerat *Hirtius*, sibi ne illud quidem accidisse, ut *Alexandrino* atque *Africano* Bello interesset; innuens proinde in reliquis Bellis sibi quoque operam fuisse non inutilem. Non ita certe in Bello *Alexandrino* loquitur, aut *Africano*. Nusquam ibi *prima*, sed tertia persona, *absentis* nimirum potius quam illius, qui rebus ipse gerendis *interfuerit*, narrationem instituit. Nec puto hoc prævidisse *Interpolatorem*, in reliquis adeo *personæ*, quam sustinuit, incautum atque obliviosum.

NOMINA
POPULORUM, OPPIDORUM, FLUVIORUM, &c.
QUÆ APUD CÆSAREM REPERIUNTUR.

ACARNANIA, Regio Epiri, *l'Acarnanie*, al. *Carnia*.
Achaïa, reg. Peloponnesi, *l'Achaïe*, al. *le Duché de Clarence*.
Acilla, *sive* Acholla, urbs Africæ.
Adduasdubis. *vide* Dubis.
Adrumetum, Oppid. Afr. *Toulba*, sive *Mahometta*.
Aduatici. *vide* Atuatici.
Ædui, pop. Galliæ, *l'Autunois*.
Ægimurus, insula maris Africi, *la Galetta*.
Æginium, oppid. Thessaliæ.
Ægyptus, *l'Egypte*.
Ætolia, regio Græciæ, *l'Etolie*, al. *Artinia*, al. *il Desporato*.
Agar, oppid. Africæ, nescitur.
Agendicum, urbs Senonum, *Sens*.
Alba, oppid. Latii, in Italia, *Albe*, al. *Albano*.
Albici, pop. Galliæ. qui sint, nescitur. quibusdam, *ceux de Viviers*, al. *de Riez*.
Alesia, *sive* Alexia, Mandubiorum oppidum, *Alise*. *vide* Mandubii.
Alexandria, urbs Ægypti, *Alexandrie*, al. *Scanderia*.
Allobroges, *Sabaudi*, *les Savoyards*.
Alpes, montes, *les Alpes*.
Amagetobria, urbs Galliæ, nescitur.

Amantia, oppid. Macedoniæ, *Porto Raguseo.*
Amanus, mons Syriæ, *M. di Scanderona.*
Ambarri, pop. Galliæ, incertum : quibusdam, *ceux du Charollois.*
Ambialites, pop. Galliæ, *ceux de Lamballe en Bretagne.* sed *creditur corruptum ex* Ambiani.
Ambianum, oppidum Belgarum, *Amiens.*
Ambibari, pop. Galliæ, *ceux d'Avranches en Normandie.*
Ambivareti, pop. Galliæ, *le Vivarais.*
Ambivariti, *Brabantini*, incertum : quibusdam, *ceux du Diocèse d'Anvers.*
Ambracia, urbs Epiri, *l'Arta.*
Amphilochi, pop. Epiri, *Anfiloca.*
Amphipolis, urbs Macedoniæ, *Christopoli*, seu *Emboli.*
Anartes, pop. Germaniæ, *Walachi*, *Servii*, *Bulgari.* incertum.
Anas, fluv. Hispan. *la Guadiana*, sive *Rio Roydera.*
Ancalites, Britanni, *The hundred of Henley*, Camdeno.
Ancona, urbs Italiæ, *Ancone.*
Andes, pop. Galliæ, *le Duché d'Anjou.*
Antiochia, urbs Syriæ, *Antioche.*
Antuates. *vide* Nantuates.
Apollonia, urbs Macedoniæ, *Apollonie*, al. *Piergo.*
Aponiana, insula prope Lilybæum, promontorium Siciliæ.
Apsus, fluv. Macedoniæ, *l'Aspro*, al. *Ureo*, al. *Spirnaza.*
Apulia, reg. Italiæ, *la Pouille.*
Aquilaria, opp. Africæ, prope Clupeam.
Aquileia, urbs Italiæ, *Aquilée.*
Aquitania, regio Galliæ, *la Guienne.*
Arar, fluv. Galliæ, *la Saone*, vel *Sône.*
Arduenna, Silva, *la Forêt d'Ardenne.*

Arecomici. *vide* Volcæ.
Arelate, urbs Galliæ, *Arles.*
Ariminum, urbs Italiæ, *Rimini.*
Armenia minor, regio Asiæ, *la petite Armenie*, al. *Aladuli.*
Armoricæ civitates, *la Bretagne.*
Arretium, urbs Hetruriæ in Italia, *Arezzo.*
Arverni, pop. Galliæ, *l'Auvergne.*
Asculum, oppid. Italiæ, *Ascoli.*
Ascurum, oppid. maritim. Mauritaniæ.
Asparagium, oppid. Macedoniæ.
Aspavia, oppid. Hispan. Bæt. *Espejo.*
Asta, oppid. Hispan. Bæt. *Massa de Asta*, al. *Xerez de la Fontera.*
Ategua, oppid. Hispan. Bæt. *Tebala Veja.*
Atrebates, pop. Gall. *l'Artois.*
Atuatici, *Leodienses*, al. *Le Comté de Namur*, al. *Bosleduc.*
Atuatuca, pag. Belgii, *Tongres.*
Avaricum, urbs Aquitaniæ, *Bourges.*
Aulerci Eburovices, pop. Galliæ, *le Pays d'Evreux, en Normandie.*
Aulerci Diablintes, pop. Galliæ, *le Perche.*
Aulerci Cenomanni, pop. Galliæ, *le Maine.*
Aulerci Brannovices, pop. Galliæ, *la vallée de Morienne*, al. *le Diocèse de Briançon*, sive *de Mâcon.*
Ausci, pop. Galliæ, *ceux d'Auch en Gascogne.*
Ausetani, pop. Hispaniæ sub Pyrenæis.
Auximum, oppid. Italiæ, *Osimo*, sive *Osmo.*
Axona, fluv. Gall. Belg. *l'Aisne.*

B.

Bacenis, silva German. *Thuringer - Waldt*, al. *der Hartz Waldt.*

Bætis, fluv. Hispan. *le Guadalquivir*.
Bæturia. *vide* Bethuria.
Bagrada, fluv. Africæ, prope Uticam, *Magreda*.
Baleares insulæ, *Mayorque* et *Minorque*.
Batavorum insula, pars Gueldriæ, *Betuvve*.
Belgæ, *les Pays-Bas*.
Bellocassi, *sive* Velocasses, pop. Galliæ, *le Pays de Bayeux en Normandie*, al. *Le Vexin*.
Bellovaci, pop. Galliæ, *le Beauvaisis*.
Bessi, pop. Thraciæ.
Bethuria, regio Hispan. Lusit. *l'Estremadure*.
Betones *sive* Berones, pop. Hispan. Tarracon.
Bibracte, urbs Æduorum, *Bevray d'Autun*, al. *Beaulne*.
Bibrax, Rhemorum oppidum, *Braine*, sive *Bresne*, al. *Bray*, al. *Fismes*.
Bibroci, Britanni, *The hundred of Bray*, Camd.
Bigerriones, pop. Galliæ, *le Comté de Bigorre en Gascogne*. incertum.
Bithynia, regio Asiæ, *la Bithynie*.
Bituriges, pop. Galliæ, *le Duché de Berri*.
Boii, pop. Galliæ, *le Bourbonnois*.
Bosphorus, regio prope Pontum Euxinum.
Brannovices. *vide* Aulerci.
Bratuspantium, oppid. Bellovacorum, *Beauvais*.
Britannia, *l'Angleterre*.
Brundisium, urbs Italiæ, *Brindes*, al. *Brindisi*.
Brutii, pop. Italiæ, *la Calabre*.
Bullis, oppid. Macedoniæ.
Bursavolenses, pop. Hispan. Bæt. creduntur iidem qui Ursaonenses.
Buthrotum, urbs Epiri, *Butrinto*, sive *Botronte*.

C.

Cabillonum, urbs Galliæ, *Châlons sur Saone.*
Cadetes, pop. Galliæ, nescitur.
Cadurci, pop. Galliæ, *le Quercy.*
Cæresi, pop. Belgii, incertum: quibusdam, *ceux de Namur.*
Calagurritani, pop. Hisp. Tarracon. *Calahorra.*
Caletes, pop. Galliæ, *le Pays de Caux en Normandie.*
Calydon, urbs Ætoliæ, *Ayton.*
Camerinum, urbs Umbriæ, in Italia, *Camerino.*
Candavia, reg. Macedoniæ, *la Canovia.*
Canopus, urbs Ægypti, *Canope*, al. *le Biquier.*
Cantabri, pop. Hispan. Tarracon. *la Biscaye.*
Cantium, pars Britanniæ, *Kent.*
Canusium, urbs Apuliæ, in Italia, *Canosa.*
Cappadocia, reg. Asiæ, *la Cappadoce.*
Capua, urbs Italiæ, *Capoue.*
Carales, Sardiniæ urbs, *Cagliari.*
Carcaso, urbs Gall. *Carcassone.*
Carmona, oppid. Hispan. Bæt. *Carmone.*
Carnutes, pop. Galliæ, *le Pays Chartrain.*
Carrucca, oppidum Hispan. nescitur.
Carteia, oppid. Hispan. *Algeziva*, al. *Tariffa.*
Casilinum, oppid. Italiæ, *Castelluzzo.*
Cassi, Britanni, *The hundred of Caisbovv.* Camd.
Castulonensis saltus, urbs Hispan. Tarracon. *Castona la vieja.*
Castra Postumiana, oppid. Hisp. Bæt. *Castro el Rio.*
Catuaci, pop. Galliæ, *ceux de Douay.* sed *creditur corruptum ex* Atuatici.
Caturiges, pop. Galliæ, *le Pays d'Embrun*, al. *Chorges.*
Cebenna, mons. vide *Gebenna.*

Celtæ, pop. Galliæ.
Celtiberia, reg. Hispaniæ.
Cenimagni, Britanni, *Iceni.* Camd. *Suffolk, Norfolk*, et *Cambridge.*
Cenomanni, pop. Galliæ, *le Maine.*
Centrones, pop. Galliæ, *la Tarantaise.*
Centrones, Nerviorum clientes, pop. Belgii. *ceux de Courtray*, al. *de S.Truyen*, al. *de Gand.*
Cerauni, montes Epiri, *Monti di Chimera.*
Cercina, insula Af. *Chercara. Cercare.*
Cherronesus, penins. Afr. prope Alexandriam.
Cherusci, pop. Germaniæ, *ceux du Duché de Lunebourg*, al. *du Comté de Mansfeld.*
Cilicia, reg. Asiæ min. *la Cilicie*, al. *la Caramanie.*
Cimbri, pop. Germaniæ, *ceux du Jutland.*
Cinga, fluv. Hispan. *le Cinca.*
Cingulum, oppidum Piceni, in Ital. *Cingoli.*
Cirta, oppid. Afr. *Constantine*, sive *Consantina*, al. *Tadel.*
Clupea, urbs Afr. marit. *Clupée*, al. *Quipia.*
Cocosates, pop. Galliæ, nescitur: quibusdam, *ceux de Dax*, al. *du Bazadois.*
Comana, Pontica, *Com*, sive *Tabachzan.*
Comana, Cappadociæ, *Arminacha.*
Compsa, urbs Ital. *Conza*, sive *Consa.*
Condrusi, *sive* Condrusones, pop. Belgii, *le Condrotz.*
Confluens Mosæ et Rheni, *Coblentz.*
Corcyra, insula Epiri, *Corfou.*
Corduba, urbs Hispan. Bæt. *Cordoue.*
Corfinium, oppid. Pelignorum, in Ital. *St. Pelino*, al. *Pentina*, vicus Aprutii.
Corneliana castra, urbs Afr. inter Carthaginem et Uticam.
Cosa. *vide* Compsa.

Cosanum, urbs Calabriæ, in Italia, *Cassano.*
Cretenses, *ceux de l'Isle de Candie.*
Curiosolitæ, pop. Galliæ, *Cornoüaille en Bretagne.*
Cyclades, ins. Ægæi maris, *l'Isole dell' Archipelago.*
Cyprus, ins. *Chypre.*

D.

Daci, *les Daces*, sive *Transylvani*, *Moldavi et Valachi.*
Danubius, fluv. *le Danube.*
Dardani, pop. Mysiæ, *Rascia et pars Serviæ.*
Deceria, opp. Galliæ, *Decise sur Loire.*
Delphi, urbs Achaïæ, *Delfo*, al. *Salona.*
Delta, pars Ægypti, in ostiis Nili, *le Delta.*
Diablintes, pop. Galliæ, *le Perche*, al. *Diablerres en Bretagne*, al. *Linter*, Brabantiæ.
Dubis, fluv. Burgundiæ, *le Doux.*
Duracium, *vulgò*, urbs Galliæ, in Pictaviensi provincia, sed apud Cæsarem re versa, est nomen viri nobilis.
Durocortorum, urbs Galliæ, *Reims.*
Dyrrhachium, urbs Macedoniæ, *Durazzo*, *Drazzi.*

E.

Eburones, pop. Belgii, *Tongres*, al. *le Liegeois.*
Eburovices. *vide* Aulerci.
Elaver, fluv. Galliæ, *l'Allier.*
Eleutheri. *vide* Cadurci *et* Suessiones.
Elis, urbs Peloponnesi, *Belvedere.*
Elusates, pop. Galliæ, *le Pays d'Euse en Gascogne.*

Ephesus,

Ephesus, urbs Asiæ min. *Ephese*, al. *Figena.*
Epidaurus, urbs Dalmatiæ marit. *Raguse*, al. *Dobronicha.*
Epirus, regio Græciæ, *l'Epire*, al. *Chimero et Larta.*
Essui, pop. Gall. *ceux de Seez.* sed *potius creditur corruptum ex Ædui.*
Eusubii. creditur corruptum ex *Unelli* vel *Lexovii.*

F.

Fanum, urbs Umbriæ, in Italia, *Fano.*
Frentani, pop. Italiæ.

G.

Gabali, pop. Galliæ, *le Gévaudan.*
Gaditani, pop. Hispan. *ceux de Cadix.*
Galli.
Gallogræcia, regio Asiæ min. *la Galatie.*
Garites, pop. Galliæ, *le Pays de Gaure*, sive *Gavardan*, al. *l'Agennois.*
Garoceli, *sive* Graioceli, pop. Galliæ, *ceux du Mont Cenis.* al. *de la Vallée de Morienne*, al. *du Mont Genevre.*
Garumna, fluv. Galliæ, *la Garonne.*
Garumni, pop. Galliæ circa Garumnam.
Gebenna, *Montagnes des Cevennes.*
Genabum, opp. Galliæ, *Orléans.*
Geneva, *Geneve.*
Genusus, fluv. Macedoniæ.
Gergovia, Boiorum et Arvernorum, urbes Galliæ, incertum: quibusdam, *Moulins et Clermont en Auvergne.*
Germania, *l'Allemagne.*
Getuli, pop. Africæ.
Gomphi, opp. Thessaliæ, *Gonfi.*

Gorduni, pop. Belgii, *ceux de Gand*, al. *ceux de Courtray.* incertum.

Graioceli. *vide* Garoceli.

Grudii, Nerviorum clientes, pop. Belgii, *ceux de Bruges*, al. *de Louvain.*

H.

Heliacmon, fluv. Macedoniæ.

Harudes, pop. Germaniæ, nescitur.

Helvetii, *Les Suisses.*

Helvii, pop. Galliæ, *le Vivarez.*

Heraclea Sentica, oppid. Macedoniæ.

Hercynia silva, in Germania, *la Forêt de Bohême*, olim multo amplior.

Herminius, mons Lusitaniæ, *Monte Armino*, al. *Monte della Strella.*

Hibernia, *l'Irlande.*

Hippo, urbs Africæ, *Hippone*, al. *Bone.*

Hispalis, urbs Hispan. Bæt. *Seville.*

Hispania, *l'Espagne.*

I.

Jacetani. *vide* Lacetani.

Jadertini (*sive* Hiadertini) Jadera, urbs Illyrici, *Zara.*

Iberus, fluv. Hispan. Tarracon. *l'Ebre.*

Iccius, *sive* Itius portus, opp. Galliæ, *Boulogne*, al. *Mardick*, al. *S. Omer*, al. *Calais.*

Igilium, *il Giglio*, *l'Isle du Lys*, in mari Tyrrheno.

Iguvium, urbs Umbriæ, in Italia, *Ugubio.*

Ilerda, urbs Hispan. Tarracon. *Lerida.*

Illurgavonenses, pop. Hispan. prope Iberum.

Illyricum, *l'Esclavonie.*

Ilurgis, oppid. Hispan. Bæt. *Illora.*

Issa, insula maris Illyrici, *Lissa.*

Italia, *l'Italie.*

Italica, urbs Hispan. Bæt. *Sevilla la veja*, al. *Alcala del Rio.*
Ituræa. reg. Palæstinæ.
Jura, mons Galliæ, *le mont Jura.*

L.

Lacetani, pop. Hispan. sub Pyrenæis.
Larinates, Larinum, urbs Italiæ, *Larino.*
Larissa, urbs Thessaliæ, *Larizza.*
Latobriges, *sive* Latobrigi, nescitur.
Lemanus lacus, *le Lac de Geneve.*
Lemovices, pop. Galliæ, *le Limousin.*
Lemovices Armorici, *ceux de S. Paul de Leon.*
Lenium, oppid. Lusitaniæ, nescitur.
Lepontii, incolæ vallis Levontinæ, inter Alpes.
Leptis, oppid. Africæ, *Lebeda*, sive *Lepeda.*
Levaci, pop. Belgii, incertum: quibusdam, *ceux de Louvain*, al. *de l'Ecluse.*
Leuci, pop. Gal. Belgicæ, *le Toulois.*
Lexovii, pop. Galliæ, *Lisieux en Normandie; le Lieuvin.*
Liburni, pop. Illyrici.
Ligeris, fluv. Galliæ, *la Loire.*
Lilybæum, promont. Siciliæ, *Capo Coco*, al. *Capo Boco.*
Limo, *sive* Limonum, urbs Galliæ, *Poitiers.*
Lingones, pop. Galliæ, *ceux de Langres.*
Lissus, urbs Macedon. *Alessio.*
Lucani, pop. Italiæ.
Luceria, urbs Italiæ, *Lucera.*
Lusitania, *le Portugal.*
Lutetia, *Paris.*

M.

Macedonia, *la Macédoine.*
Magetrobia, *sive* Amegetrobia, urbs Galliæ, incertum: quibusdam, *Magstat*, al. *Binghem.*

Malaca, urbs Hispan. Bæt. *Malaga.*
Mandubii, pop. Galliæ. *vide* Alexia. *l'Auxois en Bourgogne.*
Marcomanni, pop. Germaniæ, *la Marck.* al. *la Bohême.*
Marrucini, pop. Aprutii, in Italia.
Marsi, pop. Italiæ, *Ducato de Marsi.*
Massilia, urbs Galliæ, *Marseille.*
Matisco, urbs Galliæ, *Mâcon.*
Matrona, fluv. Galliæ, *la Marne.*
Mauritania, reg. Africæ, *la Mauritanie*, al. *la Barbarie.*
Mazaca, urbs Cappadociæ, *Tisaria.*
Mediomatrices, *ceux de Metz en Lorraine.*
Medobrega, urbs Lusitaniæ, *Armenna.*
Meldæ, *ceux de Meaux.* sed *creditur corruptum ex* Belgæ.
Melodunum, oppid. Galliæ, supra Lutetiam, *Melun.*
Menapii, pop. Germaniæ, in ora Flandriæ maritima, incertum : quibusdam, *ceux de Gueldre.*
Messana, urbs Siliciæ, *Messine.*
Metiosedum, oppidum Galliæ ad Sequanam infra Lutetiam, *Corbeil*, al. *Meudon.*
Metropolis, urbs Thessaliæ, inter Pharsalum et Gomphos.
Mitylena, urbs Lesbi ins. *Metelin.*
Mona, insula, *Man.* al. *Anglesey*, minus recte.
Morini, pop. Galliæ, *ceux de Terouanne.*
Mosa, fluv. Galliæ Belgicæ, *la Meuse.*
Munda, urbs Hispan. *Munda*, al. *Ronda la Veja.*

N.

Nabatæi, pop. Arabiæ.
Nannetes, pop. Galliæ, *ceux de Nantes.*

Nantuates, pop. Galliæ, incertum: quibusdam, *ceux du Valais.*
Narbo, urbs Galliæ, *Narbonne.*
Naupactus, urbs Ætoliæ, *Lepante.*
Neapolis, *Naples*, urbs Italiæ.
Neapolis, urbs Afr. inter Clupeam et Adrumetum.
Nemetes, pop. German. *ceux de Spire.*
Nemetocenna, oppid. Belgii, incertum: quibusdam, *Arras.*
Nervii, *Le Haynault*, al. *ceux de Tournay.* incertum.
Nicopolis, oppid. Armeniæ min. *Gianick*, al. *Chiorme.*
Nilus, fluv. *le Nil.*
Nitiobriges, pop. Galliæ, *l'Agenois.*
Noricum, *sive* Noreia, urbs Germaniæ, *Nuremberg.* incertum.
Noviodunum Suessionum, *Soissons.*
Noviodunum Æduorum, *Nevers.*
Noviodunum Belgarum, *Noyon.*
Noviodunum Biturigum, *Neuvy*, sive *Neufvy.*
Numidæ, pop. Africæ.
Nymphæum, promontorium Macedoniæ, in confinibus Illyrici.

O.

Obucula, oppid. Hispan. Bæt. incertum.
Ocelum, oppid. Alpinum Galliæ, *Exilles*, al. *Oulx.*
Octodurus, oppid. Helvet. *Mantenach*, *Martigny*, *S. Maurice.*
Octogesa, oppid. Hispan. Tarracon. *Mequinenza.*
Orchomenus, oppid. Bœotiæ, *Orcomeno.*
Oricum, oppid. Epiri, *Orco*, sive *Orcha.*
Oscenses, pop. Hispan. Tarracon.
Osismii, pop. Galliæ, incertum.

P.

Pæmani, *ceux de Pemont*, in territorio Leodiensi. incertum.
Palæpharsalus. *vide* Pharsalus.
Palæste, oppid. Epiri, prope Oricum.
Parada, oppid. Africæ, non longe ab Utica.
Parætonium, urbs Afr. marit. *Alberton*, sive *Berton*.
Parisii, *l'Isle de France*.
Parthi, pop. Asiæ, *les Parthes*.
Partini, pop. Macedoniæ.
Peligni, pop. Italiæ, in Aprutio.
Pelusium, urbs Ægypti, *Péluse*, al. *Bilbaïs*.
Pergamus, urbs Mysiæ, *Pergame*.
Petra, oppid. Macedoniæ.
Petrocorii, reg. Galliæ, *le Périgord*.
Pharsalus, urbs Thessaliæ, *Pharsale*.
Pharus, olim insula Ægypti, *Farion*.
Picenum, reg. Italiæ, *la Marche d'Ancone*.
Pictones, pop. Galliæ, *le Poitou*.
Pirustæ, pop. Illyrici, *l'Albanie*. incertum.
Pisaurum, urbs Umbriæ, in Italia, *Pesaro*.
Placentia, opp. Ital. *Plaisance*.
Pleumosii, pop. Belgiæ circa Tornacum. incertum.
Pontus, reg. Asiæ, ad mare Euxinum.
Postumiana castra. *vide* Castra.
Preciani, pop. Galliæ, *Precins*, *en Béarn*.
Provincia Romanorum, *la Provence*.
Ptolemaïs, urbs Syriæ, *S. Jean d'Acre*.
Puteoli, urbs Italiæ, *Pouzzol*.
Pyrenæi montes, *les Pyrenées*.

R.

Ravenna, urbs Italiæ, *Ravenne*.
Rauraci, pop. Helvetiis finitimi, *ceux de Bâle*.
Rhedones, pop. Galliæ, *ceux de Rennes en Bretagne*.

Rhemi, pop. Galliæ, *les Remois.*
Rhenus, fluv. *le Rhin.*
Rhodanus, fluv. Galliæ, *le Rhône.*
Rhodii, *ceux de Rhodes.*
Roma.
Ruspina, urbs Africæ marit. *Souse*, al. *Mahadia.*
Rutheni, pop. Galliæ, *le Roüergue.*

S.

Sabis, fluv. Belgii, *la Sambre.*
Saguntini, pop. Hispan. Tarracon. *Sagunte*, al. *Morvedre.*
Salonæ, urbs Dalmatiæ, *Salone*, al. *Spalatro.*
Salsum, fluv. Hispan. Bæt. *Rio Salado*, sive *Guadajos.*
Samarobriva, pagus Galliæ Belgicæ, *Amiens.*
Santones, pop. Galliæ, *la Saintonge.*
Sardinia insula, *la Sardaigne.*
Sarsura, oppid. Afr. nescitur.
Scaldis, fluv. Belgii, *l'Escaut.*
Seduni, pop. Galliæ, *le haut Valais.*
Sedusii, pop. Germaniæ. nescitur.
Segni, pop. Belgii. nescitur.
Segontiaci, Britanni. incertum.
Segovia, urbs Hispan. Bæticæ, *Segovie.*
Segusiani, pop. Galliæ, *le Lyonnois.*
Senones, pop. Galliæ, *le Senonois.*
Sequana, fluv. Galliæ, *la Seine.*
Sequani, pop. Galliæ, *la Franche-Comté.*
Sesuvii, pop. Galliæ, *ceux de Seez.* incertum.
Sibutzates, pop. Galliæ, *le Pays de Buch.* incertum.
Sicilia, insula, *la Sicile.*
Sicoris, fluv. Cataloniæ, *le Segre.*
Sigambri, *sive* Sicambri, pop. Germaniæ. nescitur.

Silicensis, fluv. Hispan. Baet. *Rio de las Algamidas.* creditur corruptum ex Singuli, *Xenil.*
Soricaria, oppid. Hispan. nescitur.
Soritia, oppid. Hispan. nescitur.
Sotiates *vel* Sontiates, pop. Galliae, *Solz*, *le Pays d'alentour d'Aire*, sive *de Laitoure.*
Suessiones, pop. Galliae, *le Soissonnois.*
Suevi, pop. Germaniae, *Schwvaben.*
Sulcitani, pop. Sardiniae.
Sulmo, urbs Italiae, *Sulmone.*
Syria, *la Syrie.*

T.

Tamesis, fluv. Britann. *la Tamise.*
Tarbelli, pop. Galliae, prope Pyrenaeos montes, *ceux de Dax et de Bayonne.*
Tarracina, oppidum Italiae, *Terracine.*
Tarraconenses, Tarraco, urbs Hispan. *Tarragone.*
Tarsus, urbs Ciliciae, *Tarse.*
Tarusates, pop. Galliae, *le Teursan.* incertum.
Tauris, insula in mari Illyrico. nescitur.
Tauroïs, castellum prope Massiliam, *la Cioutad.*
Tectosages. *vide* Volcae.
Tegea, oppid. Africae. nescitur.
Tenchtheri, pop. Germaniae. nescitur.
Tergestini, *ceux de Trieste*, in confinibus Istriae et Carnorum.
Teutoni, pop. Germaniae, *les Teutons.*
Thabena, urbs Africae.
Thapsus, oppid. Africae marit.
Thebae, urbs Boeotiae, *Thebes*, sive *Stibes.*
Thessalia, regio Macedoniae, *la Thessalie.*
Thurii, *sive* Turii, pop. Italiae, *Torre Brodogneto.*

Tigurinus

Tigurinus pagus, *le Canton de Zurich*, al. *ceux d'Avenches.*
Tisdra, *sive* Tisdrus, urbs Africæ, *Cairoan.*
Tolosates, pop. Galliæ, *ceux de Toulouse.*
Tralles, urbs Asiæ min. in Lydia, *Chora.*
Treviri, *ceux de Treves.*
Triboces, *sive* Tribocci, pop. German. *l'Alsace.*
Trinobantes, pop. Britann. *Middlesex.*
Tulingi, pop. Germaniæ. incertum.
Turinus ager. *vide* Thurii.
Turones, pop. Galliæ, *la Touraine.*

V.

Vacca, oppid. Africæ. nescitur.
Vahalis, *sive* Walis, fluvius, pars Rheni, *le Waal.*
Vangiones, pop. German. *Wormes.*
Varus, fluv. Hisp. *Le Var.*
Ubii, pop. German. *ceux de Cologne.*
Ucubis, opp. Hispan. Bæt. *Lucubi.*
Velauni, pop. Galliæ, *le Velai.*
Velaunodunum, oppid. Galliæ, *Auxerre*, al. *Château Landon*, al. *Villeneuve en Lorraine.*
Velocasses. *vide* Bellocasses.
Veneti, pop. Galliæ, *Vannes en Bretagne.*
Ventisponte, oppid. Hispan. nescitur.
Veragri, pop. Galliæ, *le bas Valais*, al. *le Chablais.*
Verbigenus, *sive* Urbigenus pagus, pop. Helvet. *le Pays d'alentour d'Orbe.*
Veromandui, pop. Galliæ, *le Vermandois.*
Versaonenses. *vide* Ursaonenses.
Vesontio, urbs Galliæ, *Besançon.*
Vettones, pop. Hispan. *l'Estremadure.*
Vibo ad fretum, oppid. Italiæ, prope fretum Siculum.

Vienna, urbs Galliæ Narbonensis, *Vienne en Dauphiné.*

Ulla, *sive* Ulia, oppid. Hispan. Bæt. *Monte major*, al. *Væna*, al. *Velia.*

Unelli, pop. Galliæ, nescitur; forte, *ceux du Diocèse de Coutances.*

Vocates, pop. Galliæ, in finibus Lampurdensium, *Bazas.*

Voconti, pop. Galliæ, *ceux de Die en Dauphiné, et de Vaison au Comtat Venaissin.*

Vogesus, *le Mont de Vauge en Lorraine*, al. *de Faucilles.*

Volcæ Arecomici et Tectosages, pop. Galliæ, *le bas et le haut Languedoc.*

Ursao, oppid. Hispan. Bæt. *Ossona.*

Useeta, opp. Afr. nescitur.

Usipetes, pop. German. incertum.

Utica, urbs Africæ, *Utique*, al. *Biserte.*

Uxellodunum, oppidum Galliæ, incertum: quibusdam, *Cahors.*

Uzita, opp. Afr. incertum.

X.

Xantones. vide Santones.

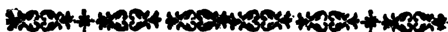
Z.

Zama, urbs Afr. *Zamora.*

Zetta, opp. Africæ marit. *Zerbi.*

Ziela, *sive* Zela, urbs Ponti.

Carnicæ
Savus fl.
CARNI
Tauriſci
Nauportus
Nauportus fl.
Forum Julii
Medunum
Concordia
Aquileia
Frigidus fl.
Fons Timaui
Tergeste
Opitergium
Parentium
Hadria
MARE
ADRIATI
CUM
Spina
Butrium
Ravenna
Forum Livii
Popilii Forum
Ariminum
Cæsena
Sassina
Senones
Pisaurum
Fanum Fortunæ
UMBRIA
Apennunus
Sena Gallica
Æsis fl.
Tifernum Tiberinum
Aretium
Tuficum
Cortona
Trasimenus
Clusium
Clanis Fl.
Tiberis Flu.
Nar Flu.
Narnia
Herbanum
Volsiniensis Lacus
Sabini
Tibur
Cosa
Centum Cellæ
Anio Flu.
Roma
LATIUM
Antium
YRHENUM

AUCTORES quos in lucem prodidit A. U. COUSTELIER : Quorum Auctorum Editio ditatur ac locupletatur tum egregiis digrammatibus, tum emendatioribus viticulis, quam plurimis præsertim à celebratissimo D. COCHIN, et aliis celeberrimis Magistris exaratis.

POETÆ.

Catullus, Tibullus et Propertius, *in*-12.
Lucretius, *in*-12.
Virgilius, 3 *vol. in*-12.
Horatius, *in*-12.
Juvenalis et Persius, *in*-12.
Phædri Fabulæ, *in*-12.
Martialis Epigrammata, 2 *vol. in*-12.

HISTORICI.

Cæsaris Commentaria, 2 *vol. in*-12.
Cornelius Nepos, *in*-12.
Sallustius, *in*-12.
Velleïus Paterculus, *in*-12.
Eutropius, *in*-12.

SUB PRÆLO.

Quintus Curtius, *in*-12.
Ovidius, 4 *vol. in*-12.
Plinius Harduini, *in*-12.
Justinus, *in*-12.

Alii Auctores singulis annis ab eodem Bibliopolâ prælo subjicientur.

4 -

